

De lotgevallen van de Klimmenaren Pieter Habets en Nijst Trachts

[1789-1792] [3]

DOOR F. M. GERARDS

In 1789 werd de rentmeester, Willem Hendrik van Panhuys, door zijn Maastrichtse vijanden, de luitenant-kolonel De Salve en de vice-hoogschout Van Slijpe, ervan beschuldigd dat hij in de maand juni van het jaar 1788 nog contacten zou hebben onderhouden met de uit het Staatse leger gedeserteerde, daarna verbannen, patriottische ex-kolonel Suljard de Leeftael. Van Panhuys zou hem zelfs nog veertien dagen onderdak hebben geboden op zijn landgoed Haeren te Voerendaal. Om hun beschuldiging kracht bij te zetten, spoorden De Salve en Van Slijpe twee getuigen op die op 3 maart 1789 onder ede verklaarden dat ze de verbannen ex-kolonel op Haeren hadden gezien. Die getuigen waren de Klimmenaren Pieter Habets en Nijst Trachts. Deze verklaring kwam hen duur te staan. Volgens Van Panhuys hadden beide getuigen namelijk een valse verklaring afgelegd. Hiervoor dienden ze ter verantwoording te worden geroepen. Met steun van Witte Tullingh, de advocaat-fiscaal van de Staatse Raad van Brabant, werden beide getuigen op 29 maart 1789 gearresteerd en opgesloten in de St.-Pieterspoort in Maastricht. Van daar uit werden ze overgebracht naar Den Haag. Daar werden ze verhoord door de Staatse Raad van Brabant. De Staten-Generaal, van mening dat deze kwestie tot op de bodem moest worden uitgezocht, stuurden in de zomer van 1789 een onderzoekscommissie naar Maastricht. Deze verhoorde iedereen die maar enigszins bij deze kwestie

betrokken was geweest. Om te voorkomen dat beide getuigen er vandoor zouden gaan, werden ze gedurende deze verhoren te Maastricht gevangen gehouden. Ten overstaan van de onderzoekscommissie bekenden ze nu dat ze op 3 maart een valse verklaring hadden afgelegd. Ze hadden de ex-kolonel nooit op Haeren gezien! De Salve en Van Slijpe waren niet blij met deze bekentenis. Het gevolg was namelijk dat beiden op 3 maart meeneed hadden gepleegd. Hiervoor dienden ze strafrechtelijk te worden vervolgd. De uitvoering van die strafrechtelijke procedure werd opgedragen aan de Staatse Raad van Brabant.

Opnieuw onder druk gezet

Half september 1789 werden door de onderzoekscommissie de verhoren in Maastricht beëindigd. Op 16 september werden Pieter Habets en Nijst Trachts op vrije voeten gesteld. Van Slijpe en de De Salve deden hun uiterste best om Pieter Habets te spreken te krijgen. Ze wilden namelijk weten hoe het was gekomen dat óók hij zijn verklaring van 3 maart had herroepen, nadat Nijst Trachts dat al op 11 maart bij notaris Swildens te Voerendaal had gedaan. Om hem te spreken te krijgen, kreeg Pieter Habets na zijn vrijlating tot tweemaal toe een uitnodiging om op het Stathuis in Maastricht te verschijnen. Toen hij uiteindelijk aan deze uitnodiging gehoor gaf, trof hij daar de aanstichters van de gehele affaire aan, de vice-hoogschout Van

Slijpe en de luitenant-kolonel De Salve. Deze laatste viel onmiddellijk met de deur in huis: *'Wat hoor ik soud ge zoo slegt van woord zijn, de staaten hebben mij verhaald dat ge gezegd hebt niet bewust te zijn dat Sulijard op 't goed Haren is geweest'*. Pieter antwoordde daarop: *'Wel mijnheer ge weet immers dat wij alleen van de koets gezegd hebben, en dat wij van het goed niet bewust zijn'*.

Deze uitspraak beviel de heren niet. Met behulp van dreigementen probeerden ze hem opnieuw onder druk te zetten. Waar mogelijk gebeurde dat via zijn echtgenote. Tegen haar merkte De Salve op: *'Je man moet niet wankelen op zijn beenen, als hij niet bij zijn woord blijft, zal hij op 't schavot komen, en geen voorspraak int land hebben'*. Verder stelde men Pieter voor de zoveelste keer een beloning in het vooruitzicht en een schadevergoeding voor de gemiste inkomsten van het land.

Tegelijkertijd echter, om hun eigen hachje te redden, namen ze achter zijn rug afstand van hem. De Salve deed dat door op 18 september een missive te sturen naar de Staten-Generaal.¹ Daarin merkte hij op dat hij had gehoord dat beide getuigen *'formeel hadden gerecanteerd'*. Daar hadden ze aan toegevoegd dat ze bij hun eerste verklaring van 3 maart niet door hem waren beïnvloed, noch daartoe waren overgehaald. Dus, zo concludeerde hij hypocriet, waren beiden *'openbare en vrijwillige meinedigers'* en *'openbare schenders en misbruykers van den Heiligen Eed'*. Hij verzocht de Staten-Generaal daarom beide getuigen uit te leveren aan de officieren van Staats-Valkenburg *'om volgens de wetten en placaten van het land te worden berecht en gestraft'*. Op 3 november herhaalde hij, samen met Van Slijpe, dit verzoek.²

Tegelijkertijd stelde De Salve alles in het werk om erachter te komen of Pieter Habets al dan niet steekpenningen had ontvangen bij zijn vrijlating. Kort nadat Pieter op vrije voeten was gesteld, vroeg hij dat rechtstreeks aan zijn lijfknecht Jan Habets: *'Jan, ik hoor van de Luy te Climmen, dat je vader zig wel opgedaan*

heeft, hy kan zig ook wel opdoen, want hy heeft een schoone stuyver gekreegen'. Jan ontkende dit, maar De Salve hield vol: *'Ik weet heel wel, dat je vader duyzend florijnen van de Staaten ontfangen heeft, je weet het ook wel, maar je houd je, alsof je het niet wist. Je hebt het zelve verteld aan een braaf man, dezelve dag dat je je vader onder het nieuwe stadhuys gesproken hebt en je hebt hem gezegd, dat de Staaten aan je vader duyzend guldens hadden beloofd, als hij maar wilde zeggen, zoals zy het gaarne hadden'*. Jan antwoordde echter dat het allemaal leugens waren.

Het gerucht dat Pieter Habets zijn verklaring zou hebben herroepen omdat hij steekpenningen had ontvangen, waarbij het zou gaan om een bedrage van duizend gulden, viel bij de Raad van Brabant niet in goede aarde. Daarom werd namens de Raad de drossaard van de bank Mechelen aan de Maas, mr. Johannes Gasparus Servatius de Limpens, gemachtigd om deze kwestie nader te onderzoeken.

In Klimmen werden hierover aan de tand gevoeld de negenendertigjarige Leonard Witmaekers uit Walem en de vijfenveertigjarige Mechteldis Habets, de echtgenote van de kuisper Peter Brouwers, die samen met haar man bij de kerk van Klimmen woonde. Het verhoor werd uitgevoerd door de schepenen Croon en Nolens. Ze waren daarvoor speciaal aangewezen door de luitenant-voogd Pélerin. Beide getuigen wisten overigens niet meer te vertellen dan dat zij hadden gehoord dat Jan Habets bij de smid van Amby zou hebben verteld dat zijn vader van de rentmeester Van Panhuys duizend gulden zou hebben ontvangen in ruil voor het herroepen van zijn eerste verklaring.

In Meerssen werd hierover ondervraagd Geertruid Steevens, de echtgenote van de smid Servaas Vaessen uit Amby. De ondervraging werd uitgevoerd door de schepenen Ross en Caseaux. Geertruid vertelde hun dat alles wat zij wist en te zeggen had, gehoord had van Hubertus Hauben, de koetsier van

De advocaat-fiscaal van de Staatse Raad van Brabant, Hendrik Justus van Oldenbarneveld genaamd Witte Tullingh [1745-1795].

Foto: Iconografisch Bureau, Den Haag.

De Salve. Die had op zekere dag tegen haar gezegd dat 'de heren' – namen waren niet genoemd – aan Pieter Habets geld zouden hebben gegeven als hij een andere verklaring zou afleggen.

In Bunde werden hierover verhoord de zesendertigjarige Hendrik Straum, meester-molenmaker, en zijn vijftientigjarige echtgenote Maria Johanna Goeijen, beiden inwoners van het gehucht Weert. De ondervraging werd uitgevoerd door de schepenen Kleuters en Vossen. De twee getuigen kwamen met een gelijkkluidend verhaal als hun voorgangers. Ze hadden van Hubertus Hauben gehoord dat 'de heren' aan Pieter Habets duizend gulden hadden geboden. Ze wisten niet of Pieter Habets het geld ook had aangenomen. Of ze soms ook hadden gehoord wie die 'heren' waren, zo werd hun gevraagd. Ja,

genoemd werden de namen van de heren gecommiteerden die onlangs in Maastricht waren geweest.

Carte blanche voor de Raad van Brabant

De Staten-Generaal besloten op 29 januari 1790, nadat men op 24 december van de gecommiteerden het eindrapport had ontvangen, om de verdere afhandeling van deze zaak op te dragen aan de Raad van Brabant te 's-Gravenhage, ongeacht de competenties van de Raad en/of andere gerechten.³ De Raad kreeg de vrijheid om geheel naar eigen inzicht te handelen, zonder ruggespraak te houden met de Staten-Generaal. Wel wenste men na afloop, of indien de afhandeling van de zaak zou stagneren, een rapportage te ontvangen. Het laatste sprankje hoop van Van Slijpe en De Salve op een strafrechterlijke afwikkeling van de zaak door de oranjegezinde officieren van Staats-Valkenburg werd door dit besluit definitief de grond in geboord.

Nu de verdere afwikkeling was opgedragen aan de Raad van Brabant was er weer een hoofdrol weggelegd voor Witte Tullingh. In de Raad besprak hij allereerst het eindrapport. De belangrijkste conclusie, namelijk dat het onmogelijk was geweest dat Suljard omstreeks St.-Jan 1788 op het landgoed Haeren was geweest, werd zonder enige kritiek overgenomen. Daaruit volgde vanzelf dat de op 3 maart 1789 door Pieter Habets en Nijst Tracht afgelegde verklaringen vals waren geweest. Door deze valse verklaringen op 4 maart op het nieuwe stadhuis van Maastricht onder ede te bevestigen, hadden beide personen meened gepleegd. Dat ze nadien deze verklaringen hadden herroepen, deed daar niets aan af. Pieter Habets en Nijst Trachts hadden strafbare feiten begaan, waarvoor ze dienden te worden vervolgd. Pieter en Nijst dienden derhalve opnieuw te worden gearresteerd en te worden opgesloten. Inmiddels begreep ook de vice-hoogschout Jan Hubert van Slijpe dat, nu de twee getuigen uit Klim-

men in zijn aanwezigheid meeneed hadden gepleegd, hij er niet zonder kleerscheuren vanaf zou komen. Hij wachtte daarom de gevolgen niet af maar hield de eer aan zichzelf. Hij schreef een rekest aan de Staten-Generaal met het verzoek hem te willen ontslaan. Op 29 september werd dat verzoek ingewilligd.⁴

Arrestaties

Jegens Pieter Habets, zijn echtgenote, zijn zoon Jan en Nijst Trachts werd op 11 februari 1790 een nieuw arrestatiebevel uitgevaardigd.⁵ Hierin stond vermeld dat met name Pieter zich had schuldig gemaakt aan *'de misdaaden van valsheid en meeneed, als ook aan een alzints strafwaardige inductie van zynen meede getuygen tot het passeeren van een verklaring welke hy vooraf wist valsch te zijn'*. Van Nijst Trachts werd gezegd dat hij zich door het afleggen van twee met elkaar tegenstrijdige verklaringen schuldig had gemaakt aan de misdaden van 'valsheid en meeneed'.⁶

De arrestatie van bovengenoemde personen had plaats op 14 februari. Ze werden te Klimmen opnieuw opgepakt en overgebracht naar de militaire gevangenis in de St.-Pieterspoort te Maastricht. Van daar uit werden ze overgebracht naar de Voorpoort of Gevangendoor in Den Haag. Bij de arrestatie speelde de Klimmense schepen Lamberts weer een belangrijke rol. Tevens werd beslag gelegd op al hun goederen en bezittingen.

Echter, ook de aanstichters van de gehele affaire ontsprongen de dans niet. In de loop van de maand maart werden ook De Salve en zijn echtgenote, Van Slijpe en de Maastrichtse notaris Rooth gearresteerd. Ook zij werden overgebracht naar Den Haag.

De noodkreet van Anna Maria Heyenraad

De herhaalde en langdurige opsluiting van beide ouders Habets hadden het gezin zowel in sociaal als economisch opzicht totaal ont-

wricht. Hoe triest het thuis was gesteld vertelde een *'krijtende en misbaar makende'* dochter van Pieter Habets, Maria Helena, aan de Maastrichtse notaris Arnold Jacob Ross. Maria Helena, die het ouderlijk huis had verlaten om als dienstmaagd te gaan werken bij de Maastrichtse koopman Lebens, vertelde aan de notaris dat het allemaal was begonnen met haar broer Jan. Daarover waren thuis heel wat ruzies geweest. Het deed haar echter veel pijn dat haar ouders en haar broer bij herhaling werden opgesloten *'weegens een zaak in welke haar vader zoo ongelukkig was worden ingesleurt'*.⁷

Op 2 maart 1790, terwijl ze nog gevangen zat in de St.-Pieterspoort in Maastricht, diende Anna Maria Heyenraad, Maria Helena's moeder, vanwege de onhoudbaarheid van de gehele situatie voor haar gezin, wederom een rekest in.⁸ Zij hield nu bij hoog en bij laag vol dat zij en haar man de ex-kolonel langs hun huis hadden zien rijden richting Haeren. Haar man zou dit eeuwig blijven volhouden *'als zijnde een zaak welke zijne oogen gezien hebben, dat hij den gezeide Collonel hem genoegzaam bekend, duidelijk heeft zien passeeren, zonder zig te bekommeren of duizend menschen het teegendeel zoude willen staande houden, ten zij dan twee diergelijke Collonels existeren mogten, dog waaraan grootelijks getwijfelt word'*.

Nijst Trachts, zo vervolgde ze, had zijn vrijwillig afgelegde verklaring later herroepen, waardoor hij niet alleen meeneed had gepleegd, maar ook als mens niet meer was te vertrouwen. Echter, deze infame daad mocht toch niet tot gevolg hebben dat de verklaring van haar man daarom ook als 'vals' werd bestempeld en hij derhalve als crimineel werd aangemerkt.

Verder refereerde zij nog eens aan het voorstel dat haar was gedaan door Witte Tullingh, de advocaat-fiscaal van de Raad van Brabant. Die had tegen haar gezegd dat als haar man zou bekennen, hij in zijn handen zou worden gesteld en dan zou hij het verder wel regelen! Ze had dit voorstel overgebracht aan haar

De Gevangenpoort of Voorpoort in Den Haag, waar Pieter Habets en Nijst Trachts vanwege hun strafrechtelijke procedure gevangen zaten. Ook de gebroeders Jan en Cornelis de Wit hebben hier eveneens gevangen gezeten.

man. Deze had daarop echter met verontwaardiging gereageerd en tegen haar gezegd dat hij liever twintig jaar in de cel zou doorbrengen dan dat hij op zo'n wijze meeneed zou plegen en in het vervolg bekend zou staan als een schurk. Haar man zag zichzelf als een vriend van de waarheid en geen gevangenis zou hem daarvan af kunnen houden. Maar ondanks zijn eerlijkheid werd hij op dezelfde manier behandeld als Nijst Trachts.

De langdurige gevangenschap die zij en haar man nu opnieuw moesten ondergaan, verhinderde voor de zoveelste keer dat ze voor hun gezin de kost konden verdienen. Weer moesten er vreemde krachten worden

ingehuurd, die extra moesten worden betaald. Haar gezin, dat voorheen een goed bestaan had gehad, was in schrijnende armoede vervallen en dat enkel en alleen vanwege het feit dat haar man vast hield aan de waarheid.

Toen Anna Maria Heyenraad deze noodkreet slaakte, hoopte ze misschien nog dat de Raad met haar en haar gezin enige clementie zou betrachten. Uit het vervolg zal blijken dat ze daar niet op hoefde te rekenen.

Achter tralies

Het verblijf in de Gevangenpoort in Den Haag bracht voor menige arrestant problemen mee. Zo had Pieter Habets het psychisch

erg moeilijk. Hij zat nu al voor de derde keer gedurende langere tijd achter de tralies. Zijn gedrag in de gevangenis was van dien aard dat hem wangedrag werd verweten. Met name 's nachts ging hij te keer door hard te schreeuwen. Witte Tullingh dreigde hem daarvoor met eenzame opsluiting. Als hij z'n gedrag niet zou veranderen, zou hij in een apart cachot worden opgesloten en twee à drie dagen op water en brood worden gezet.⁹

De Salve, die enkele dagen eerder dan zijn vrouw in Den Haag was gearriveerd, had het in de gevangenis moeilijk vanwege zijn gezondheidsklachten. Hij leed namelijk aan podagra. Nu hij het zonder hulp van zijn lijfknecht moest stellen, liet zijn zelfredzaamheid sterk te wensen over. Vandaar dat zijn vrouw, toen ook zij enkele dagen later in de gevangenis werd opgesloten, de Raad verzocht om met haar man een cel te mogen delen. Notaris Rooth had in Den Haag vooral zorgen om zijn bijna tachtigjarige moeder. Nu beslag was gelegd op al zijn inkomsten had zij geen geld meer om van te leven.¹⁰

Van Slijpe probeerde intussen vanuit de gevangenis nog te redden wat er te redden viel. Zo richtte hij aan de magistraat van Maastricht het verzoek om voor hem getuigen te verhoren. Zonder een uitdrukkelijk bevel van de Raad van Brabant, zo liet men hem weten, ging men op dat verzoek niet in.¹¹

Achterhoedegevecht

In juni 1790 ondernam Van Slijpe vanuit de gevangenis een allerlaatste poging om zijn blazen te zuiveren ten koste van zijn tegenstanders.¹² Daarbij richtte hij zich zowel tot de Staten-Generaal als de Staatse Raad van Brabant. Hij begon met de opmerking dat er in het Land van Valkenburg verschillende lieden waren die beweerden er zeker van te zijn dat de gewezen kolonel Suljard de Leefdael wel degelijk op Haeren was geweest. Ze weigerden echter om als getuige op te treden. Het afleggen van verklaringen in deze zaak was namelijk sinds de vijftiende september

1789 verboden; bovendien waren ze beducht voor de gevolgen. Afgezien van hun weigerachtigheid kende Van Slijpe ondertussen al twaalf personen die de aanwezigheid van Suljard konden bevestigen. Vijf van hen hadden zelfs Suljards schoenen gepoetst. Ze hadden daarvoor een halve Franse kroon aan drinkgeld ontvangen. De overige personen waren er getuige van geweest hoe diezelfde avond nog het ontvangen drinkgeld werd verteerd. Als deze personen onder ede zouden kunnen worden verhoord, zou blijken dat een groot aantal van hen de in Doornik zich schuil houdende ex-kolonel op Haeren zouden hebben gezien.

Met betrekking tot het lopende justitiële onderzoek merkte Van Slijpe op dat de Raad een antwoord wilde hebben op de vraag in hoeverre er bij de op 3 maart 1789 afgelegde verklaring sprake was geweest van strafbare feiten zoals misleiding, beïnvloeding of corruptie. In twee uitvoerige betogen legde Van Slijpe zowel aan de Staten-Generaal als aan de Raad de vraag voor of de genoemde strafbare feiten niet juist bij de tegenpartij moesten worden gezocht, namelijk bij degenen die betrokken waren geweest bij de op 11 maart 1789 bij notaris Swildens herroepen verklaring van Nijst Trachts. Zowel met betrekking tot de samenstelling als de inhoud van deze akte wierp Van Slijpe de nodige kritische vragen op. Deze akte, waarvan hij de inhoud nog nooit onder ogen had gehad, was gepasseerd op verzoek van mevrouw Van Panhuys. Bovendien was Nijst Trachts niet uit zichzelf naar notaris Swildens gegaan om zijn geweten te ontlasten, zoals door sommigen werd beweerd, maar men had hem laten roepen om in zeker huis te komen, 'de Trappen' genaamd. Het had er alle schijn van dat uitgerekend daar sprake was geweest van beïnvloeding. Van Slijpe sloot zelfs niet uit dat Nijst Trachts maar weinig van de inhoud van deze akte had begrepen, omdat deze, zo vermoedde hij, grotendeels was samengesteld door notaris Swildens. Verder wilde hij graag weten waarom notaris Swildens senior, die in

Heerlen resideerde, geweigerd had om de akte te laten passeren. Maar wat Van Slijpe ook ondernam, het haalde allemaal niets meer uit.

Verhoren

Ten behoeve van de strafrechtelijke procedure vonden wederom talloze verhoren plaats. Alle zaken die ook al tijdens de vorige verhoren uitvoerig aan de orde waren geweest, kwamen opnieuw ter sprake. Naast afzonderlijke verhoren vonden er ook confrontaties plaats. Zo werd De Salve bijvoorbeeld geconfronteerd met Nijst Trachts, Pieter en Jan Habets.

Een mogelijke verklaring voor al deze herhaalde verhoren is ontevredenheid over de bekentenissen van Pieter Habets. Hem werd een *'defect aan volledige confessie'* verweten.¹³ Over de omstreden verklaring van 3 maart 1789 zei Pieter nu bijvoorbeeld dat het deel van de verklaring waarin de aanwezigheid van Suljard op Haeren werd bevestigd, het aandeel van Nijst Trachts was geweest. Hij had dat nooit gezegd! Hij had alleen verklaard dat hij een koets voorbij zijn huis had zien rijden en dat hij de koetsier ervan had herkend als de koetsier van Suljard.

Vanwege al deze verhoren en de vele herhalingen was het niet verwonderlijk dat het hele proces lang duurde. Te lang, zo vonden sommigen in de Raad. Op 17 oktober 1791, de verdachten zaten toen als ruim 1,5 jaar in de cel, werden maatregelen genomen om tot een versnelde afhandeling van deze zaak te komen *'en om soo veel in ons is de detentie van dese in hegtenis sittende personen te verkorten en so doenlyk voor het aannaderende winter seizoen nog een eynd te doen erlangen'*.

Om de afhandeling te bespoedigen werd het voorstel gedaan om met ingang van 1 november 1791 de duur van de zittingen te verlengen. Zo zou de middagzitting, die van twaalf tot een uur duurde, in het vervolg met een half tot een heel uur worden verlengd. Als dat niet lukte, zou 's avond een extra zitting worden ingelast van vijf tot half zeven.¹⁴

De gewezen Maastrichtse vice-hoogschout, Jan Hubert van Slijpe, haalde het einde van de strafrechtelijke procedure echter niet. Terwijl Witte Tullingh nog volop bezig was met de voorbereiding ervan en de *'dag van Pleydooy'* was vastgesteld op 30 mei, overleed hij in de gevangenis op 8 mei 1791.¹⁵

Straffen

Tegen Pieter Habets werd op 1 maart 1792 de volgende straf geëist: *'dat de gevangenen en verweerder by sententie van deezen Edelen Rade zal worden gecondemneert, gebracht te worden ter plaatze, alwaar men gewoon is, alhier in Den Hage, van wegens deze Rade Crimineele Executie te doen, en aldaar ten aller strengste met roeden te worden gegeesseld, en vervolgens gebrandmerkt, en dat voorts de gedetineerde en verweerder ten eeuwigen dage zal worden gebannen uit de Stad Maastricht, ende Landen van Overmaze, misgaders uit den Lande van Brabant en het verdere district van de Generaliteit, zonder nimmer daar wederom in te mogen komen, op poene van zwaarder straffe, met condemnatie van den gevangene en verweerder in de kosten en misen van de Justitie, mitsgaders en de kosten, zoo van de extraordinaire procedures als van den ordinaris processe ter taxatie en moderatie van dezen Rade, ofte tot andere al zulke poene, als by deze Edelen Rade naar recht en Justitie zal bevonden worden, te behoren'*.

Ofschoon niet duidelijk is in hoeverre de hierboven genoemde straf ook daadwerkelijk is geëffectueerd, is het zeker dat Pieter Habets aan verbanning uit zijn geboortedorp Klimmen niet is ontkomen. Dat was een zware straf als men bedenkt dat Pieter Habets door de langdurige opsluiting, al voor het definitieve vonnis was uitgesproken, ernstig was gedupeerd. Gedurende de 2,5 jaar die hij in de cel had doorgebracht, was hij namelijk niet in staat geweest om op een behoorlijke manier zijn boerenbedrijf uit te oefenen. Het land dat hij bebouwde, was eigendom van de

proosdij van Meerssen. De grond werd door hem gepacht. Omdat hij de pacht niet meer had kunnen betalen, was hij van het land af gezet. Verbanning had tot gevolg dat hij zijn werk als kleine zelfstandige boer, in welke vorm dan ook, op geen enkele wijze meer kon voortzetten. Voor zijn boerenbedrijf moet dat de genadeklap zijn geweest.

Omdat hij ook veroordeeld was in de kosten van het proces, moest hij ook nog eens een bedrag betalen van f2092,70. Op 9 maart richtte hij aan de Staten-Generaal een verzoek om kwijtschelding: *'Dat de Suppliant in zeer armoedige omstandigheden verkeerende, volstrekt buiten staat is tot het betaalen van eenige Proces kosten'*.

Zeer waarschijnlijk werd hij na dit verzoek door de Staten-Generaal als 'onvermogen' aangemerkt, waardoor hij dit bedrag uiteindelijk niet hoefde te betalen.¹⁶

Nijst Trachts onderging hetzelfde lot als Pieter Habets. Ook hij werd *'ten eeuwigen dage'* verbannen uit het Land van Brabant, Maastricht, de Landen van Overmaas en verder het hele district van de Generaliteit. Bovendien werd hij ook veroordeeld in de kosten van het proces voor een bedrag van f1891,12. Omdat hij echter slechts tien à twaalf stuivers per dag verdiende, zijn vrouw en twee kinderen gedurende zijn gevangenschap zelfs hadden moeten leven van de liefdadigheid, werd ook hij, nadat hij daartoe een rekest had ingediend, bij de Staten-Generaal aangemerkt als *'onvermogen'* en hoefde hij de kosten niet te betalen.¹⁷

Ook de nog in leven zijnde aanstichters van deze zaak, de luitenant-kolonel De Salve en notaris Rooth, kwamen er niet zonder straffen vanaf. De Salve werd ontheven van iedere militaire rang en functie, mocht het grondgebied van de Generaliteit niet meer betreden en werd veroordeeld in de kosten van het proces. Notaris Rooth mocht nooit meer een publieke functie bekleden, werd ontheven uit zijn notarisambt, verbannen van het grondgebied van de Generaliteit en eveneens veroordeeld in de kosten.¹⁸

Slot

De komst der Fransen in 1794 en daarmee de beëindiging van het Ancien Regime met al zijn vermolmde instituties schiep nieuwe kansen en mogelijkheden, echter niet voor Witte Tullingh, Pieter Habets en de Staatse Raad van Brabant. Witte Tullingh en Pieter Habets overleden in 1795, de advocaat-fiscaal op 20 april en Pieter Habets op 12 december. Witte Tullingh liet een weduwe met acht kinderen na. In datzelfde jaar kwam ook het definitieve einde van de Staatse Raad van Brabant, die op deze zaak zo'n zwaar stempel had gedrukt. Op 9 september kreeg de Raad officieel te horen dat de Staten-Generaal in augustus te 's-Hertogenbosch een Hof van Justitie over Bataafs Brabant had opgericht. Daarmee waren de werkzaamheden van de Raad, na ruim tweehonderd jaar te hebben bestaan, definitief beëindigd. De leden van de Raad werden van hun eed ontslagen en nog op diezelfde avond van de negende september ging de Raad voorgoed uiteen.

Wie van de omwenteling handig gebruik maakte, was de voormalige notaris Johan Hendrik Rooth. Begin 1795 diende hij bij de Staten-Generaal een verzoek in om kwijtschelding van zijn straf. Hij voerde onder andere aan dat hij al drie jaar niet meer in zijn oude woonplaats was geweest. Het verzoek werd in behandeling genomen, maar men ging niet over ijs van één nacht. De Staten-Generaal ging eerst te rade bij de Raad van Brabant. Eind februari 1795 werd Rooth ten dele gratie verleend en ontving hij een paspoort dat hem mogelijk maakte terug te keren naar Maastricht. Hij mocht daar ook weer gaan wonen, maar het ambt van notaris en procureur mocht hij niet meer uitoefenen. Ook andere publieke of justitiële functies werden hem geweigerd. Verder werd hem aangeraden zich te gedragen zoals een stille en rustige burger betaamt en niemand, die bij deze kwestie ook maar enigszins betrokken was geweest, onbehoorlijk te bejegenen.¹⁹

En tot slot Suljard de Leeftael, de ex-kolo-

nel uit het Staatse leger, om wie het allemaal was begonnen. Hoe was het hem vergaan na zijn verbanning in 1788? Tot aan de vestiging van het Franse bewind in 1794 verbleef hij in Noord-Frankrijk. Gedurende een aantal jaren ontving hij daar een jaarlijks pensioen uit een geheim fonds van het ministerie van Buitenlandse Zaken, hetzelfde fonds waaruit ook spionageactiviteiten werden bekostigd. In totaal werd aan slechts vierentwintig patriotse voormannen een dergelijk pensioen uitgereikt, met name aan hen die zich in het bijzonder hadden ingezet voor de Franse belangen in de Republiek of in de toekomst nog van groot belang konden zijn. Het toegekende pensioen betekende overigens niet dat Suljard op zijn lauweren was gaan rusten. Zo was hij onder andere betrokken bij de plannen van Daendels tot oprichting van een Bataafs legioen. Ook al vond men hem eigenlijk te oud, toch werd hij zelfs gevraagd om het commando van dit corps op zich te nemen. Suljard bedankte echter voor de eer. Nadien vatte hij met enkele officieren het plan op om een nieuw regiment op te richten onder leiding van kolonel Van der Pol. In dat regiment konden alle officieren worden ge-

plaatst die voor het legioen waren gepasseerd. Suljard zou als *'maréchal de camp'* [generaal-majoor] opperbevelhebber worden van dit regiment en het legioen. Deze corpsen zouden de kern moeten gaan vormen van het nieuwe leger van de Bataafse Republiek.²⁰

Waarschijnlijk kwam er van al deze plannen uiteindelijk niet veel terecht want op 25 maart 1795 wendde de inmiddels zeventigjarige kolonel zich tot de Staten-Generaal. Zijn veroordeling uit 1788 zat hem nog steeds dwars, want het was vanwege zijn trouw aan het gewest Holland dat de advocaat-fiscaal van de Generaliteit, Matheus van der Pot, gemeend had voor de Raad van State een criminele procedure tegen hem te moeten aanspannen. Hij verzocht de Staten-Generaal hem nu eerherstel te geven wegens de hoon en het verdriet dat hem was aangedaan, hem te promoveren tot de rang van luitenant-generaal en hem aan te stellen tot commandant van het garnizoen van de residentie. De Staten-Generaal zond zijn verzoek door aan het *'Comité tot de algemeene zaken van het Bondgenootschap ter Lande'*, de opvolger van de Raad van State, dat onder meer het militaire gezag uitoefende.²¹

Noten:

1. NA Den Haag, Staten-Generaal, inv.nr. 3019.
2. NA Den Haag, Staten-Generaal, inv.nr. 3019.
3. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, Resoluties, inv.nr. 20, nr. 3776.
4. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, inv.nr. 447.305.E, Verklaring van 26 november 1790.
5. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, inv.nr. 447.305.A, Brief van Lamberts aan Witte Tullingh, d.d. 16 februari 1790.
6. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, inv.nr. 447.305. K en L.
7. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, inv.nr.: 447.305.A, Verklaring bij notaris Ross op 25 februari 1790.
8. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, inv.nr.: 447.305.E, Brief 2 maart 1790.
9. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, Resoluties, inv.nr. 20, nr. 3792.

10. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, Resoluties, inv.nr. 20, nr. 3799.
11. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, Resoluties, inv.nr. 20, nr. 3811.
12. NA Den Haag, Staten-Generaal, Liassen Requesten, inv.nr. 7987.
13. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, Resoluties, inv.nr. 20, nr. 3814.
14. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, Resoluties, inv.nr. 20, nr. 3825.
15. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, Resoluties, inv.nr. 20, nr. 3784.
16. NA Den Haag, Staten-Generaal, Liassen Requesten, inv.nr. 7996; RA Noord Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, Resoluties, inv.nr. 20, nr. 3836 t/m 3838.
17. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, Resoluties, inv.nr. 20, nr. 3799.

venhage, inv.nr. 447.305.k.

18. RA Noord-Brabant, Raad van Brabant te 's-Gravenhage, inv.nr. 447.305. k en m, Conclusie van Eysch; Resoluties, inv.nr. 20, nr. 3838; RA Limburg, Resolutien van de Hoog Mogende Heeren, etc. 16 maart 1792, 192, 197.

19. GA Maastricht, Brabants Hooggerecht, inv.nr. 133.

20. J. ROSENDAAL, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* [Nijmegen, 2003], 314, 349, 354.

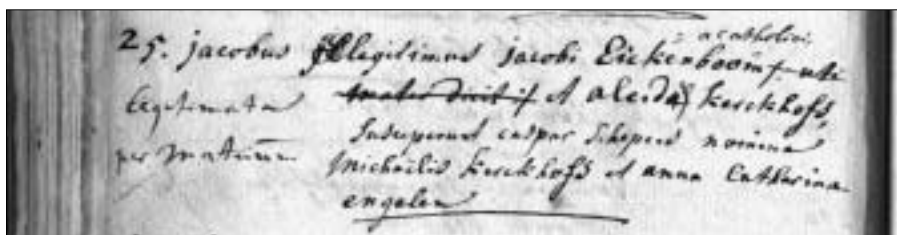
21. NA Den Haag, Staten-Generaal, Resoluties, inv.nr. 1721.

Rectificatie

In het vorige nummer zijn enige bijschriften onjuist weergegeven, waarvoor onze excuses.

Op pagina 42 moet het bijschrift luiden als volgt: 'Doopinschrijving van Elisabeth Lemmens, 4 maart 1727'. Voor deze foto was echter als illustratie de volgende gedacht: Doopinschrijving van 25 juni 1760 van het eerste 'buitenechtelijke' kind van Jacobus Eickenboom en Aleida Kerckhofs, dat bij huwelijk gelegitimeerd werd.

Bron: SAH, r.k. doopregister 1760.

Op pagina 46 luidt het correcte bijschrift: 'Notulen van de consistorievergadering van 1 april 1763, waaruit het ongenoegen van de kerkenraad met de situatie blijkt.'

Joodse Sileziërs in de Heerlense bioscopen

DOOR F. DE JONG

'Van al zijn personeelsleden is er nog nimmer één uit zichzelf weggegaan'. Zo typeerde een journalist van *Het Vrije Volk* de jubilerende 'kleine, druk gesticulerende bioscoopdirecteur' in 1969.¹ Op 11 januari van dat jaar vond in het Grand Hotel in Heerlen een bijzondere huldiging plaats. Het Heerlense gemeentebestuur en tal van persoonlijke kennissen en zakenrelaties waren present om te vieren dat de 68-jarige Erwin Hirschberg vijftig jaar in het bioscoopvak zat. Een aanzienlijk deel van die periode had hij in Heerlen doorgebracht als exploitant van de bioscopen Hollandia, Stadsschouwburgbioscoop, Universal [latere Scala], Filmac, Gloria en de Passage. Een geboren Heerlenaar was hij echter niet. Zijn Heimat was het Duitse Opper-Silezië en zijn 'Vaterstadt' was Breslau, al noemde Hirschberg Heerlen dikwijls zijn tweede vaderstad. Dit was in de loop der jaren zo gegroeid naarmate hij langer in Heerlen verbleef en zich er meer en meer thuis voelde. In de vele jubileumberichten, vol lof en respect voor de verdiensten van de heer Hirschberg, herinnerde niets meer aan de moeizame start die Erwin Hirschberg samen met zijn in de oorlog overleden broer Curt Hirschberg midden jaren dertig in Heerlen maakte, toen zij als vreemdelingen in een nieuwe stad geaccepteerd moesten worden. Een deel van het verhaal ontbreekt daardoor. Hoe verging het de Hirschbergs in Heerlen vanaf hun aankomst in de stad?

Twee mysterieuze nieuwelingen

Begin 1936 deed in Heerlen een gerucht de ronde dat voor enige opschudding zorgde in de Mijnstreek. De directie van de NV Verenigde Bioscooptheaters te Heerlen-Hoensbroek verkeerde in financiële nood, omdat haar bioscopen Hollandia, Universal en de Stadsschouwburgbioscoop in Heerlen en de kleine Luxor-bioscoop in de Hoensbroekse Akerstraat niet winstgevend waren. De aanhoudende economische crisis en de heersende werkloosheid hadden er mede toe geleid dat een groot deel van het publiek de geliefde duurdere rangen voor de goedkopere had verruild of zelfs helemaal geen geld meer besteedde aan een bioscoopbezoek.² Zoals in meer Nederlandse steden het geval was, maakten de door de bioscoop-

directies ver doorgevoerde prijsverlagingen de exploitaties nóg minder rendabel. De toenmalige directeur Johannes Vincken en zijn rechterhand commissaris Beckers onderhandelden daarom met kapitaalkrachtige ondernemers wier financiële inbreng de zaak mogelijk kon redden. Nu ging het gerucht dat een kansrijke gegadigde voor de overname van de NV Verenigde Bioscooptheaters te Heerlen-Hoensbroek een buitenlandse combinatie was en dat de directie van deze 'vreemde' onderneming bovendien uit 'niet-katholieken' bestond. Dit terwijl er ook een Zuid-Limburgse katholieke bioscooponderneming was die interesse had getoond. De *Limburger Koerier* wijdde op 7 januari 1936 een kort artikel aan het gerucht, met de titel 'Bioscopen in de Mijnstreek: Verkoop van theaters en exploitatierechten'.³ De redactie

wilde tegemoetkomen aan de ongerustheid van enkele lezers, die zich afvroegen tot welke problemen zo'n overname van bioscopen door vreemdelingen in Limburg kon leiden. Door in het artikel te spreken over 'niet-katholieken' liet men de exacte religieuze achtergrond onbesproken. Dat de twee gebroeders Hirschberg uit Breslau joden waren lag in deze rooms-katholieke streek mogelijk gevoeliger dan dat ze buitenlanders waren.

De ontvangst van vreemdelingen in de dertig jaren

De buitenlanderskwestie speelde niet alleen in Heerlen maar in heel Nederland een belangrijke rol in het politieke en maatschappelijke debat. Dat gold ook voor het joden-vraagstuk. Beide kwesties konden moeilijk los gezien worden van elkaar. Nederland had in deze periode te maken met een behoorlijk omvangrijke groep immigranten, voor het merendeel Duitse, Poolse of de zogenoemde statenloze joden, maar ook andere politieke vluchtelingen, die Duitsland verlaten hadden vanwege de toenemende nazi-terreur.⁴ De meningen over asiolverlening aan deze 'gasten' liepen sterk uiteen. De armste asielzoekers werden beschouwd als ongewenste concurrenten op de toch al niet al te beste arbeidsmarkt en als een aanslag op de noodhulp uit de staatskas. Onder de middenstanders klonk regelmatig de roep om bescherming van de eigen markt tegen nieuwkomers. In krantenadvertenties riep men op om vooral Nederlandse werkkrachten in dienst te nemen en Nederlandse producten te gebruiken. Regeringsleiders vreesden, evenals de Nederlandse joodse gemeenschap, dat een te grote aanwas van joodse buitenlanders vooral in de middenstand kon leiden tot lokale uitpattingen van antisemitisme.⁵ Aan de volledige openstelling van de grenzen voor alle vluchtelingen in 1933 en 1934 maakte men dan ook snel een einde. Nederland moest een transmigratieland zijn, en vooral niet het eindstation van de migranten. Vluchtelingen

moesten een duidelijk plan en goede papieren hebben. De regering gebruikte bij de selectie aan de poort veelvuldig het argument dat het in het belang van de Nederlandse joden was, niet te veel buitenlandse joden toe te laten. Een permanente vestiging van een te grote groep arme joden zou volgens haar slecht zijn voor het imago van de joodse gemeenschap. De gegeven verklaring hiervoor was dat elk land 'nu eenmaal een bepaalde tolerantiegrens heeft voor het aantal joden dat het aankan'.⁶ Voor de oprichting van ondernemingen door de rijkere vluchtelingen ontwikkelde de regering tussen 1934 en 1937 speciale voorwaarden.⁷ Op de vraag of de regering de inperking van overnames door buitenlanders van gevestigde bioscopen ook tot haar taak rekende, had de *Limburger Koe-rier* begin 1936 echter nog geen antwoord paraat voor haar ongeruste lezers.

Binnen het bestaande bioscoop- en filmverhuur-netwerk zelf waren de meningen over de buitenlanders die werk zochten en vonden in het Nederlandse filmbedrijf, verdeeld. De ogen waren gericht op de machtige Bioscoopbond, waarvan alle verhuurders en bioscoophouders in Nederland verplicht lid waren. Deze bedrijfsorganisatie had veel invloed op het reilen en zeilen in de bedrijfstak en reguleerde die met stevige hand. De Bond probeerde zich ten aanzien van de politieke ontwikkelingen in Duitsland zo neutraal mogelijk op te stellen. Ze kon echter niet om de angst van sommige leden heen dat een te grote toeloop van buitenlandse ondernemers de bestaande orde zou verstoren. In januari

Tweelingbroers Erwin en Curt Hirschberg anno 1901.

Curt [links] en Erwin Hirschberg anno 1940

1935 meldde het Hoofdbestuur haar leden dat de 'vraag, of en in hoeverre beperkingen moeten worden opgelegd ten opzichte van het tewerkstellen van buitenlandse werkkrachten in het film- en bioscoopbedrijf, alsmede het oprichten door buitenlanders van film- en bioscoopondernemingen' ernstig bestudeerd werd.⁸ Een maatregel om de Nederlandse ondernemers te beschermen, nam de Bond in februari van dat jaar. Buitenlanders konden vanaf dat moment niet meer instromen in de filmexploitatie en film distributie, en lid worden van de Bioscoopbond werd hun praktisch onmogelijk gemaakt. Er bestonden in 1936 dus wel degelijk restricties voor nieuwelingen.

Tussen Breslau en de Limburgse Mijnstreek

De kansen van de Hirschbergs om Nederland binnen te komen, werden vergroot doordat ze behoorden tot de relatief kleine groep vluchtelingen met voldoende geld en contacten om in Nederland een nieuw bedrijf

op te bouwen. De tweelingbroers Erwin en Curt, op 16 augustus 1900 geboren in Breslau als zonen van een joodse arts, waren opgegroeid in een gegoede familie. De apothekersstudie van Erwin had vanwege zijn grote interesse voor film al in een vroeg stadium plaatsgemaakt voor een carrière in de bioscoopwereld. Hij bouwde vanaf zijn zeventiende samen met Curt aan een grote keten van bioscopen en theaters in en rond Breslau. Erwin Hirschberg typeerde deze eerste jaren later als een gouden tijd voor de bioscoop. 'Onze familie had een klinkende naam en de banken gaven grif krediet. Maar denk niet dat we luiwammesen waren. Er moest gewerkt worden, en hard ook.'⁹ Tussen de oprichting van hun eerste eigen bedrijf in 1918, de Kino Unternehmung Breslau, en het keerpunt 1933 had het duo zich een betekenisvolle positie in de Breslaue amusementswereld verworven. Daarnaast zaten ze in de filmverhuur met hun onderneming Saxo-Silesia Filmverleih Breslau-Dresden.¹⁰ Toen de situatie er voor joden en hun ondernemingen na de machtsovername van Hitler

in 1933 in de hoofdstad van Opper-Silezië grimmig begon uit te zien door steeds vaker voorkomende antisemitische rellen, troffen ze voorzorgsmaatregelen om het land te verlaten. De broers vertrokken niet halsoverkop naar Nederland, ondanks de dreiging die uitging van de bekende landelijke boycot van joodse winkels en warenhuizen op 1 april 1933. Niemand kon nog voorspellen wat de opkomst van het nationaal-socialisme werkelijk voor hen zou betekenen en daar kwam bij dat ze binnen de Duitse filmwereld respectabele contacten hadden en beschikten over goede referenties.¹¹ De boycot vond in eerste instantie weinig steun bij Duitse zakenlieden, wat voor Erwin en Curt Hirschberg betekend kan hebben dat ze hun zaken eerst relatief ongestoord konden voortzetten.¹² In de begintijd van het nazi-regime was nog geen sprake van grootschalige ‘arisering’ van joodse zaken.¹³ Het zou mede daarom nog enkele jaren duren voor de Hirschbergs definitief hun biezen pakten. Terwijl Erwin Hirschberg

in Praag onderhandelde over de overname van drie bioscopen, zat Curt in Den Haag samen met Alfred Leipziger, een bevriende joodse ondernemer uit het filmbedrijf in Breslau, om in Nederland de mogelijkheden te onderzoeken.¹⁴ Half december 1933 konden de gebroeders Hirschberg, Alfred Leipziger en zijn zoon Kurt Leipziger investeren in een nieuw te bouwen bioscoop in Den Haag. Die kans grepen ze. Ze schreven het theater op 9 februari 1934 in bij de Kamer van Koophandel van Den Haag onder de naam NV tot Exploitatie van het Rembrandt Bioscoop- en Variététheater.¹⁵ De door hen aangestelde Nederlandse bedrijfsleider Christiaanse paste bij hun afwezigheid op de zaak. De Praagse plannen van Erwin Hirschberg vielen af toen het erop begon te lijken dat Hitler ook naar Tsecho-Slowakije zou komen. Nederland leek toen de beste optie.

Het was in deze tijd overigens niet eenvoudig voor joden om bedrijven of kapitaal vanwege politieke motieven te transporteren uit

Het nieuw verbouwde Hollandia Theater Heerlen, dat bij het publiek zeer bijzonder in de smaak valt, door de hoogst origineele effectverlichting, de febrieke lichtfontein, en de buitengewoon gezellige aankleding.

het Derde Rijk, terwijl dit noodzakelijk was om voet aan de grond te krijgen in een vreemde markt. Wie niet vanwege een haastige vlucht voor zijn zaak een veel te lage prijs kreeg, raakte alsnog veel geld kwijt aan de in Duitsland geheven Reichsfluchtsteuer.¹⁶ Deze belasting was in het begin van de jaren dertig ingesteld om de Duitse economie te beschermen tegen een kapitaalvlucht uit Duitsland. Na 1933 bleek dit voor de nazi's een geschikt middel om vluchtende ondernemers het grootste deel van hun kapitaal af te nemen, waardoor er voor hen maar weinig te investeren bleef. Onbekend is hoe de Hirschbergs dit precies hebben aangepakt, laat staan dat bekend is hoeveel geld ze aan de overdracht van hun Breslause bioscopen overhielden. Duidelijk is dat hun vroege investering in de Haagse Rembrandt Bioscoop om twee redenen erg gunstig voor de broers uitpakte. Ten eerste zat een deel van hun kapitaal al voor hun eigenlijke vertrek uit Breslau in Nederlands onroerend goed. Belangrijker was misschien dat het Nederlandse bioscoopbedrijf door hun beslissing in 1933 niet voor hen afgesloten bleef. De regels van de Nederlandse Bioscoopbond voor buitenlandse filmondernemers uit 1935 waren niet meer van toepassing op de Hirschbergs toen zij de Heerlense bioscopen wilden gaan exploiteren. Erwin en Curt Hirschberg werden door het Bondsbestuur in 1936 niet meer beschouwd als echte vreemdelingen. Ze waren al lid van de Bond en ook al woonden ze de eerste jaren nog in hun oude woonplaats,¹⁷ ze onderhielden voortdurend contact met hun Nederlandse vakgenoten.¹⁸ Van weigering kon dus van de zijde van de Bioscoopbond geen sprake zijn. Het besluit van Johannes Vincken en notaris Beckers van de NV Vereenigde Bioscooptheaters te Heerlen-Hoensbroek om op het bod van de Hirschbergs in te gaan kon, alle bedenkingen van de Limburger Koerier en haar lezers ten spijt, op basis van wetgeving begin 1936 niet meer worden tegengehouden. Ze werden – al dan niet als ongewenste vreemde eenden in de

bijt – de nieuwe exploitanten van Hollandia, Universal en de Stadsschouwburg-bioscoop in Heerlen en de Luxor Bioscoop in Hoensbroek.¹⁹ Voor de broers leek Heerlen een aantrekkelijke tweede vestigingsplaats, omdat in de Mijnstreek met zijn vele Duitse arbeiders vooral Duitse films en filmsterren populair waren en de broers over goede connecties in de Duitse filmwereld beschikten.²⁰ De overname betekende de eerste grote uitbreiding van hun bedrijf, dat ze Gebroeders Hirschberg Hollandsche Bioscoopexploitatie noemden. De volgende uitdaging was hun integratie in hun nieuwe omgeving.

De komst van de gebroeders Hirschberg in Heerlen

De entree van de Hirschbergs als joodse Duitsers werd door een aantal Zuid-Limburgers zoals eerder opgemerkt niet op prijs gesteld. Er woonden wel joden in Heerlen, maar er werd aan de religieuze achtergrond van nieuwkomers in de jaren dertig wel een zodanig belang gehecht dat ze niet zonder meer welkom werden geheten. Vooral niet als ze werkzaam waren in een beroep dat gevoelig lag in een rooms-katholieke streek. Bioscoop en film werden er in de jaren twintig en dertig door sommigen nog steeds van verdacht, een verderfelijke invloed op het volk te hebben en er werd van bioscoophouders in het zuiden verlangd dat ze bij hun filmkeuze op enige wijze rekening hielden met de katholieke bevolking. Kort na het krantenbericht over de onderhandelingen met betrekking tot de verkoop van de Heerlense theaters met de 'buitenlandse niet-katholieke combinatie', plaatste de *Limburger Koerier* een tweede artikel over de situatie met de titel 'Duitsche uitgewekenen in Limburgsche bioscopen. Onrust in de Mijnstreek'.²¹ De religieuze achtergrond van de ondernemers werd nu expliciet onder de aandacht van de lezers gebracht.

De schrijver van het artikel leunde sterk op het idee dat in die tijd vaak werd aangeduid

Erwin Hirschberg bij zijn werk

met 'Überfremdung': een teveel aan vreemde elementen zou een funeste uitwerking kunnen hebben op de nationale en regionale volksaard. Men was ervan overtuigd dat alleen rooms-katholieke bioscoopexploitanten, en geen joodse buitenlanders, genoeg inzicht hadden in de psyche van het Zuid-Limburgse publiek om hiervoor een geschikt programma samen te kunnen stellen. Wat de *Limburger Koerier* en haar lezerspubliek wellicht niet wisten, was dat de invloed van Erwin en Curt Hirschberg op de inhoud van het filmprogramma hier werd overdreven. Ze zetten simpelweg de bestaande jarenlange contracten met de filmleveranciers UFA en Tobis voort, waarbij het programmapakket vooraf was bepaald. Iets wat geheel buiten de tekst van het gepubliceerde artikel bleef maar in de praktijk des te meer ergernis moet hebben veroorzaakt, is de manier waarop de Hirschbergs met hun komst inbraken in de bestaande onderlinge verhoudingen binnen

het lokale netwerk van bioscoophouders. De bioscoopondernemers in de directe omgeving waren op één hand te tellen. In Heerlen, Kerkrade, Hoensbroek en Brunssum samen waren rond die tijd dertien bioscopen. Met de leiding over alle theaters in een centraal gelegen stad in een bedrijfstak die in de Mijnstreek zo klein van omvang was, bezat men al gauw een monopoliepositie in de regio. De combinatie van het totale aantal Heerlense theaters vormde dus niet alleen voor de Breslause tweeling een aantrekkelijk overnameobject. Achteraf bezien, is het niet onbegrijpelijk dat sommige regionale spelers onder hen de nieuwverworven machtspositie van het Hirschberg-concern benijdden en verschillende middelen aangrepen om de nieuwkomers in hun zaken tegen te werken ten gunste van het eigen bedrijf. Na de overname moest meer dan eens de hulp ingeroepen worden van de Bioscoopbond om als 'onafhankelijke' op te treden in conflictsitua-

ties. Zo zou er bijvoorbeeld smeergeld zijn aangeboden aan enkele Nederlandse compagnons van Erwin en Curt Hirschberg om de Heerlense theaters weer van hen af te nemen.²² Ook werden er pogingen ondernomen om de broers bij de hoofdsteden van de filmverhuurkantoren UFA en Tobis in Duitsland in een kwaad daglicht te stellen, om ervoor te zorgen dat ze geen films meer zouden krijgen van hun belangrijkste leveranciers. Hun joodse afkomst was daarbij een middel in de concurrentiestrijd. Aanbevelingsbrieven die Erwin en Curt Hirschberg in Duitsland van bevriende autoriteiten hadden gekregen om uitsluitend in Nederland te gebruiken, werden door een concurrent naar Duitsland gestuurd, waardoor hun vrienden en zijzelf in grote moeilijkheden kwamen.²³ Dit omdat het in Duitsland in die jaren verboden was, zich goedkeurend uit te laten over niet-ariërs, zeker niet in de vorm van aanbevelingsbrieven. Vandaag de dag lijken dit soort antisemitische acties een zeer extreme vorm van concurrentie, maar geplaatst tegen de achtergrond van eind jaren dertig waren ze mogelijk geen uitzondering. De indruk is ontstaan dat de aanvankelijke outsiderpositie van de Hirschbergs in Heerlen in combinatie met de 'krappe markt' in deze stad aanleiding heeft gegeven tot deze methoden. In Helmond – de stad waar ze in de loop van 1937 het Centraal Theater en het Scala Theater en in 1938 ook het laatste theater, het Alcazar, in exploitatie namen – zijn geen aanwijzingen gevonden die duiden op vergelijkbare problemen. Voor wat betreft Rembrandt en het door hen in exploitatie genomen Capitol Theater in Den Haag in augustus 1937 evenmin, maar hier bood de marktsituatie aanzienlijk meer ruimte en bezaten de gebroeders Hirschberg geen monopoliepositie.

Bewondering en waardering

Ondanks de tegenwerking die de gebroeders Hirschberg in Heerlen ondervonden, wisten ze zich in deze moeilijke jaren te

handhaven. De Hirschbergs werden door het Heerlense publiek door hun inspanningen steeds meer gewaardeerd. Ze verloren wel hun monopoliepositie binnen Heerlen, toen de gebroeders Van Bergen uit Roermond eind 1937 in een rap tempo het duizend plaatsen tellende Royal Theater aan het Stationsplein lieten bouwen. De architect Peutz wist het bouwwerk in niet meer dan twintig weken neer te zetten en de galaopening was op 29 januari 1938.²⁴ Erwin en Curt Hirschberg beseften terdege dat dit moderne theater een grote concurrent zou worden voor het verouderde Hollandia. Ze dienden bij de gemeente plannen in om de bioscoop grondig op te knappen en te moderniseren. Toen burgemeester Van Grunsven toestemming had gegeven voor de verbouwing, lieten ze een nieuw en luxueus Hollandia verrijzen, waar de Heerlenaar zich omringd door een 'symfonie van kleur en licht' kon wanen in een wereld die in niets leek op de grauwe alledaagse realiteit van de Mijnstreek in de jaren dertig. Het theater werd voorzien van airconditioning. Er was nu plaats voor elfhonderd bezoekers, wat een forse uitbreiding betekende ten opzichte van de zevenhonderd zitplaatsen van voorheen. Ook dit theater werd geopend in januari 1938.²⁵ Met de openingsvoorstelling, waarbij de Nederlandse artieste Fientje de la Mar optrad, veroverden ze de harten van de Heerlense bevolking. De belangstelling zou zo groot geweest zijn dat het publiek aan het einde van de voorstelling de zaal door de nooddeuren moest verlaten, omdat 'inmiddels duizenden voor de deuren stonden te wachten om toegelaten te worden tot de tweede voorstelling'.²⁶ De heer Te Poel, zelf een geboren Limburger, die als bedrijfsleider werkte voor de gebroeders Hirschberg, benadrukte in zijn openingspeech dat alles wat de bezoekers zagen, door Heerlense bedrijven was geleverd en waar dit niet mogelijk was in ieder geval door Nederlandse ondernemingen. Zo had de Heerlense architect Stoks het ontwerp verzorgd. Curt en Erwin hadden verder de Maastrichtse deco-

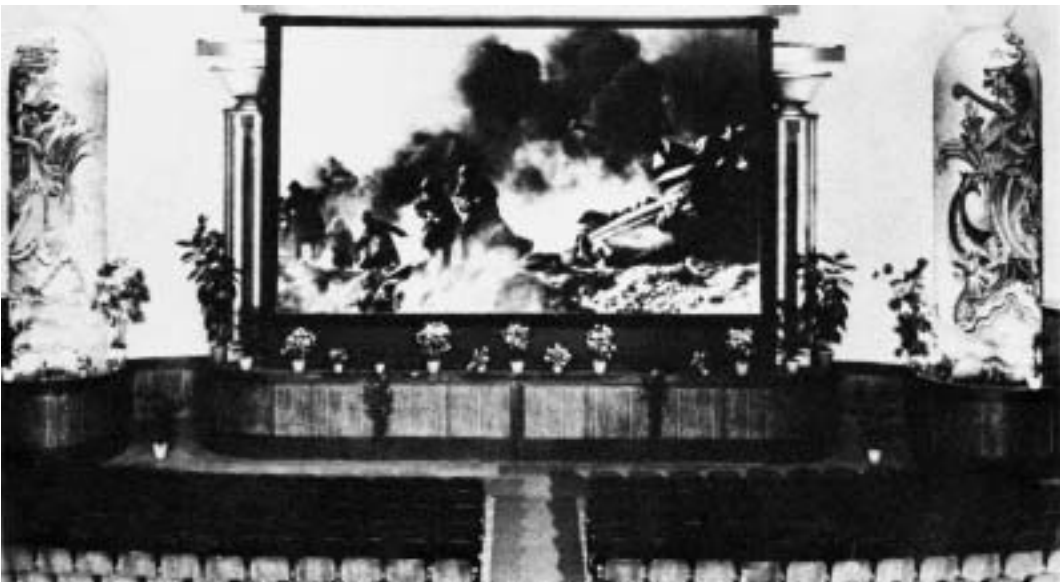
rateur Hub. Levigne ingehuurd om de nissen links en rechts van het filmdoek te beschilderen met muzen. Hij werkte met felle kleuren om het spannende effect van de sprookjesachtige fonteinen die onder in de nissen waren aangelegd en met kleurige lichtreflectoren werden belicht, nog beter te laten uitkomen.²⁷ De fonteinen herinnerden de tweeling aan de fonteinen in een van hun mooiste theaters in Breslau, het Kristall-Palast, die in de foyer 'voor luchtverfrissing' zorgden, zoals ze zelf verwoordden.²⁸ Hun oog voor een smaakvolle inrichting werd door de Heerlense bioscoopbezoeker zeker op prijs gesteld. Waardering oogstte bovendien de nieuwe bestemming van de oude zaal, die tot 1929 dienst had gedaan als Hollandia-bioscoop onder directie van Jean Martens.²⁹ Met de opening van de Filmac in dit gebouw voorzagen de gebroeders Hirschberg Heerlen van een tot dat moment in de Mijnstreek ongevenaard fenomeen: het 'journaaltheater'. Slechts enkele grote Nederlandse steden hadden een journaaltheater, beter bekend geworden onder de naam Cineac. In zo'n theater werd alleen nieuws vertoond. De interesse

van het publiek voor deze noviteit in Heerlen zou buitengewoon groot geweest zijn.

De gebroeders Hirschberg wisten goed dat er meer nodig was dan een comfortabel theater en de introductie van een nieuwigheid als Filmac om publiek te blijven trekken. Ze lieten daarom op regelmatige basis bekende filmsterren naar hun theaters komen, een oude truc voor klantenbinding waar ze vroeger in Breslau ook succes mee boekten. Het waren meestal de grote publiekstrekkers van de machtige Duitse filmproducent Ufa, zoals Heinz Rühmann en hun goede kennis Willy Fritsch, die bij een kort verblijf in Nederland een route aflegden langs de verschillende theaters van de broers in Den Haag, Heerlen, Hoensbroek en Helmond. Een van de hoogtepunten was wel de komst van Johan Heesters, de geliefde Nederlandse tenor uit de Duitse operettefilms, in de theaters van de broers in 1937. Het geheim van de broers voor hun handigheid in het engageren van filmsterren had wellicht iets te maken met hun grote kennissenkring in de internationale filmwereld. Naast deze speciale attracties huurden ze, net als andere Nederlandse

De aankomst van Johan Heesters op het station te Helmond. Naast Johan Heesters ziet men de heeren Van Meel en Gebr. Hirschberg de directeurs van het Centraal en Scala Theater aldaar.

Het verbouwde Hollandia-theater na het aanbrengen van de muurschilderingen van Hub. Levigne, 1939

bioscoophouders in deze periode, vaak acts in bij theaterbureaus, waaronder het theaterbureau Ibelings in Den Haag. Liefst engageerden de Hirschbergs zo vaak mogelijk artiesten waarvan de Nederlandse première kon plaatsvinden in een van hun eigen theaters. Zo vond het eerste Nederlandse optreden van de mysterieuze To Rhama, een helderziende uit het aanbod van Ibelings, dankzij Erwin en Curt Hirschberg plaats in het Luxor Theater in Hoensbroek. Volgens de advertentie van het theaterbureau was deze man, die op wonderbaarlijke wijze stotteraars op het toneel van hun kwaal kon verlossen, een 'ware kassamagneet'.³⁰ Blijkbaar had To Rhama in Hoensbroek succes, want Erwin Hirschberg liet hem kort daarop ook optreden in de Stadsschouwburg en Hollandia. Hoewel de bezoeken van filmsterren en artiesten in de bioscopen vaak een belangrijk onderdeel uitmaakten van het programma, ging het er uiteindelijk om dat de vertoonde films in de smaak vielen, en de smaak van het publiek is niet altijd even voorspelbaar. De Hirschbergs probeerden op verschillende manieren op de hoogte te blijven van de

wensen van de Heerleenaar. Zo organiseerden ze eens een filmreferendum waarbij de toeschouwers zelf konden laten weten welke films ze nog eens in de bioscoop wilden zien.³¹ De film met de meeste stemmen van de Heerlense toeschouwers in februari 1938 was *Rose Marie*, een Amerikaanse operettefilm vol romantiek. Op de tweede plaats kwam *Maskerade*, een romantische komedie uit Duitsland met in de hoofdrollen de beroemdheden Paula Wessely, Olga Tschechowa, Adolf Wohlbrück en Hans Moser.

De oorlogsjaren

Terwijl de Hirschbergs hun bedrijfsactiviteiten in Nederland steeds verder uitbouwden, werd de situatie voor joden in Duitsland almaar slechter. Erwin en Curt lieten in 1938 hun moeder, die al geruime tijd weduwe was, voor de veiligheid ook naar Nederland overkomen. Ze kwam in Den Haag bij Curt in huis wonen. Hun oudere broer Herbert was al enkele maanden eerder in Nederland en draaide mee in het Hirschberg-concern.³² Met het uitbreken van de Tweede Wereld-

oorlog veranderde het leven van de familie Hirschberg opnieuw dramatisch. Aan de relatief onbeperkte mogelijkheden voor een vrije uitbouw van het Hirschberg Bioscoopconcern kwam snel een einde. De Duitse bezetter richtte een instantie op die de taak had het filmbedrijf te 'zuiveren' van alle joodse bioscoopdirecteuren, filmdistributeurs en andere joodse zakenmensen die betrokken waren bij filmondernemingen. De Oostenrijker Peter Zimmer was hoofdverantwoordelijke van deze Afdeling Filmtheaterverwaltungs van het Reichskommissariat. Joodse ondernemingen werden geïdentificeerd aan de hand van een uitgebreide verplichte registratie bij de Kultuurkamer en vervolgens onteigend.³³ Om het proces te versnellen, liet men in 1940 aan de bioscoopdirecties weten dat in de toekomst alleen bedrijven met een arische leiding in aanmerking zouden komen voor filmleverantie. Midden 1941 raakten Erwin en Curt Hirschberg de NV Vereenigde Theaters te Heerlen-Hoensbroek kwijt, evenals hun theaters in Den Haag en Helmond. Ze maakten het de Filmtheaterverwaltung wel lastig door hun eigen belangen bij de door hen

beheerde vennootschappen te verduisteren door alles zogenaamd over te dragen aan hun niet-joodse compagnons en schijnvennootschappen op te richten,³⁴ maar dit bespaarde hen uiteindelijk niet de ellende die hen wachtte. De tweeling belandde na een korte onderduikperiode in het kamp Blechhammer bij Auschwitz, waar Curt in de armen van Erwin de dood vond op 23 augustus 1943.³⁵ Hun moeder was in februari 1943 al overleden. Ondertussen bleven de Heerlense theaters in de oorlog wel in exploitatie. De Universalbioscoop werd in deze jaren geëxploiteerd door de gebroeders Van Bergen, die de exploitatie al van de Hirschbergs hadden overgenomen voordat deze de N.V. Verenigde Theaters aan de Duitse bezetter verloren.³⁶ Ze hadden het theater grondig verbouwd en bij de heropening in oktober 1940 omgedoopt tot Scala.³⁷ De Stadsschouwburgbioscoop, Hollandia en het Luxor Theater in Hoensbroek kwamen onder het bewind te staan van de Duitse 'Verwaltungstreuhänder' Peter Zimmer, die de dagelijkse leiding uitbesteedde aan Duitse bedrijfsleiders. De bedrijfsleider van de Heerlense theaters vanaf september 1942 was Otto Hanke, die ervoor zorgde dat hij na verloop van tijd niet alleen bedrijfsleider was, maar ook eigenaar van de theaters. Na de bevrijding heeft niemand meer iets van deze Otto Hanke vernomen. Hij was spoorloos verdwenen.

Erwin Hirschberg keerde in Heerlen terug om zijn ondernemingen terug te winnen. Hij had de oorlog overleefd, omdat hij na een vlucht uit een transport naar Buchenwald een goed onderduikadres in Neder-Silezië had kunnen vinden, waar hij tot het einde van de oorlog kon blijven.³⁸

Wederopbouw van het Hirschberg-concern

Vanaf 23 augustus 1945 mocht Erwin Hirschberg zich met toestemming van de overheid weer directeur noemen van de NV Vereenigde Theaters. Hollandia kon op 6 september

Advertentie met de aankondiging van de optredens van de helderziende To Rhama in Hoensbroek

Erwin Hirschberg bij zijn gouden jubileum als bioscoopexploitant, poserend naast het portret van zijn overleden broer Curt, 1969.

weer door hem worden geopend. Een week daarna ging onder zijn directie het Luxor Theater in Hoensbroek weer draaien.³⁹ Niet precies bekend is op welk moment Hirschberg de exploitatie van de Stadsschouwburg-bioscoop hervatte, maar vermoedelijk was dit eveneens in 1945. In de daaropvolgende jaren volgden moeizame onderhandelingen om de rest van de theaters in Helmond en Den Haag terug te krijgen. Pas in 1951 kon Erwin Hirschberg volgens de officiële papieren zijn Rembrandt-theater in Den Haag voortzetten, al bemachtigde hij er in 1947 het Alhambra Theater en opende hij in 1948 het Hollywood Theater.⁴⁰ Tijdens de wederopbouw probeer-

de Erwin Hirschberg zijn draai in Nederland weer te vinden. Niet alle Nederlandse joden die de oorlog hadden overleefd, begonnen net als hij na de oorlog in Nederland opnieuw. Ingrijpend waren de onderzoeken en langdurige procedures van de Raad voor het Rechtsherstel die teruggekeerde joodse ondernemers moesten doorlopen om hun eigen zaken terug te krijgen. Helemaal zonder familie hoefde Hirschberg het ondanks het verlies van zijn moeder en tweelingbroer niet te doen. Zijn oudere broer Herbert Hirschberg behoorde ook tot de overlevenden. Samen werkten ze onder de naam Gebroeders Hirschberg Bioscoopconcern verder.

Erwin Hirschberg in zijn boek 'Unser Schlesien heute'

De blik vooruit die nodig was voor de wederopbouw en uitbouw van het concern, weerhield Erwin Hirschberg er niet van om in 1953 nog één keer naar zijn geboortestad Breslau terug te keren. Vier weken lang reisde hij in zijn eentje door Silezië, dat in 1946 onder Pools bewind was gekomen. Al zijn oude bioscopen in Breslau waren door bombardementen verwoest. Zijn indrukken van het beschadigde Breslau schreef hij op in het door hem zelf uitgegeven boek *Unser Schlesien Heute: Eine Reise in die Heimat*.⁴¹ Hij droeg het op aan de miljoenen Sileziërs die ooit onvrijwillig hun geboortegrond hadden verlaten, omdat hij ervan overtuigd was dat 'die räumliche Entfernung ihre Hoffnung und Sehnsucht nach der Heimat nicht hat

unterdrücken können'.⁴² De bioscoopexploitant was daarmee ook schrijver en uitgever geworden. De vraag naar het boek bleek zo groot dat een tweede druk nodig was. Bijkomstigheid was overigens dat Erwin Hirschberg na de uitgave ervan 'persona non grata' werd in Silezië en de overige Oostbloklanden vanwege de anticommunistische toon van het werk.⁴³ Hij richtte zich vanaf dat moment weer op zijn toekomst in Nederland en op nieuwe activiteiten. Heerlen kreeg in 1957 theater Gloria, waarvoor Erwin Hirschberg een geschikte locatie had gevonden in de oude Filmac. Begin jaren zestig verleende Hirschberg medewerking aan het gemeentebestuur om de Promenade in de Heerlense binnenstad te realiseren door de theaters Gloria en Hollandia vrijwillig aan de gemeente af te staan.⁴⁴ Ze werden beide gesloopt. Hirschberg opende zelf het eerste bedrijf aan de Promenade, een volledig nieuw Hollandia, op 5 mei 1961. In 1968 kwam daar nog een theater van hem bij: de Passage Bioscoop.

Dat Erwin Hirschberg een veelzijdig man was en geen genoegen nam met bioscopen alleen, bleek uit de vele andere activiteiten die hij in zijn leven na de Tweede Wereldoorlog ontplooidde. Hij stapte in het horecabedrijf en opende twee Chinees-Indische Kota Radja-restaurants in Den Haag en Eindhoven in de jaren vijftig. Enkele jaren later kwam daar nog een restaurant in Tilburg bij. Van zijn kunstliefhebberij, vooral schilderijen, maakte hij ook zijn beroep door zijn grote kunstverzameling in de jaren zestig onder te brengen in zijn kunsthandel Galerie des Arts met vestigingen in Den Haag en Heerlen. De kunsthandel gaf Erwin Hirschberg in Heerlen bijna net zoveel bekendheid als zijn bioscopen.

Bij zijn jubileum in het Grand Hotel in 1969, een paar jaar voor het einde van zijn leven, was het tijd voor een terugblik op het roerige leven van deze duizendpoot. Burgemeester Gijzels memoreerde de belangrijke bijdragen die Erwin Hirschberg geleverd had aan het culturele leven en de modernisering

van de stad Heerlen. Tijdens het feest bleek hoe de Heerlenaren Hirschberg een warm hart toe waren gaan dragen. Een vreemde buitenlander was hij niet meer. Hirschberg sprak tijdens zijn dankwoord de woorden uit:

'Ik zal altijd proberen een trouwe burger van mijn tweede vaderstad Heerlen te blijven'.⁴⁵ In 1972 trok hij zich terug uit het bioscoopbedrijf en in 1975 uit de kunsthandel. Erwin Hirschberg overleed op 10 augustus 1976.⁴⁶

Noten:

1. SA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubriek 4, dossier E. Hirschberg, *Het Vrije Volk*, 07-01-1969.
2. Zie o.a.: Nederlands Filmmuseum, Archief Nederlandse Bioscoopbond, NBB 2, Ingekomen stukken, dossier 1853; SA Heerlen, Archief Gemeente Heerlen 1919-1981, toegang 16, inv. nr. 746; SA Heerlen, Archief Burgemeester Van Grunsven 1926-1960, inv. nr. 139.
3. 'Bioscopen in de Mijnstreek. Verkoop van theaters en exploitatierechten?', in: *Limburger Koerier*, 07-01-1936.
4. Voor de gehele periode tussen 1933 en 1940 lag het totale aantal Duitse vluchtelingen die Nederland binnenkwamen, tussen de 25.000 en 33.000. De eerste golf joodse vluchtelingen kwam op gang n.a.v. de machtsovername van Hitler in 1933, de tweede n.a.v. de Neurenberger wetten in 1935 en de derde golf n.a.v. de Kristallnacht in 1938. Zie o.a.: BOB MOORE, 'Jewish refugee entrepreneurs and the Dutch economy', in: *Immigrants & Minorities* 1990-9, nr. 1, p. 48; LOUIS DE JONG, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Deel 1 [Den Haag 1969] p. 502; D. MICHMAN, 'De Joodse emigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940', in: K. DITTRICH, en H. WÜRZNER, *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* [Amsterdam: Van Gennep 1982]; D. HONDIUS, 'De weerklank van Nazi-Duitsland in Nederland 1933-1940', in: *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* [Den Haag: Sdu Uitgevers 1998].
5. BOB MOORE, 'Jewish refugee entrepreneurs', p. 55.
6. HONDIUS, 'De weerklank van Nazi-Duitsland', p. 46.
7. FRANKA VERHEIJEN, *Joodse vluchtelingen in het Nederlands kledingbedrijf* [Ongepubliceerde scriptie RU Leiden 1997].
8. Dittrich, Kathinka, 'De speelfilm. Nederland en de Duitse emigratie', in: Dittrich, K. en H. Würzner [red.], *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* [Amsterdam: Van Gennep 1982].
9. SA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubriek 4, dossier E. Hirschberg.
10. A.G. VAN ZIJP, *Vijftig jaar: jubileumgids uitgegeven*

door de propaganda-afdeling van het Hirschbergconcern [Heerlen, Mercurius 1969].

11. Dit blijkt onder andere uit het feit dat Duitse autoriteiten aan Erwin en Curt bij hun vertrek uit Duitsland aanbevelingsbrieven meegaven om daarmee hun voordeel te doen in Nederland.

12. Uit onderzoek naar de gevolgen van de boycot van 1 april voor joodse zakenlieden in Duitse steden bleek dat de boycot en uitsluiting van de joodse groep in eerste instantie weinig steun vonden in het bedrijfsleven zelf. De nazi's probeerden de eerste jaren niet de volledige sluiting van gezonde joodse ondernemingen te bewerkstelligen, omdat dit de slechte Duitse economie nog meer zou schaden. Na 1936 verslechterden de omstandigheden voor joodse ondernemingen, toen sterke druk werd uitgeoefend door een gevestigde nationaal-socialistische elite, die de joden uit het economische leven wilde verdrijven ten gunste van haar eigen positie. Zie: FRANK BAJOHR, *Aryanisation in Hamburg. The economic exclusion of Jews and the confiscation of their property in Nazi Germany* [New York, Berghahn Books 2001].

13. Pas in de herfst van 1937 werd in Duitsland op grote schaal begonnen met het ariseren van ondernemingen. Pas na de Kristallnacht [9-10 november 1938] werd door Hermann Goering officieel bepaald dat joden vanaf 1 januari 1939 geen eigen zaak mochten hebben.

14. '50 jaar bioscoop en film voor de heer Erwin Hirschberg', in: *Nieuw Weekblad voor de Cinematografie* [NWC], 10-01-1969; A.G. VAN ZIJP, *Vijftig jaar: jubileumgids uitgegeven door de propaganda-afdeling van het Hirschbergconcern* [Heerlen, Mercurius 1969]; SA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubriek 4, dossier E. Hirschberg.

15. De officiële vestigingsdatum van het Rembrandt Theater was 15 december 1933. NA Den Haag, Archief Kamer van Koophandel [KvK] 's-Gravenhage Handelsregister 1921-1969, toegang 3.17.13.03, inv.nr. 1011, dossier 21846a.

16. MOORE, 'Jewish refugee entrepreneurs', p. 46-63.

17. Uit het bevolkingsregister van Den Haag en

dossiers uit de Kamer van Koophandel blijkt dat Erwin en Curt Hirschberg pas einde 1935 in Den Haag woonden. Gedurende 1936 verhuisden ze meermaals tussen Breslau en Nederland.

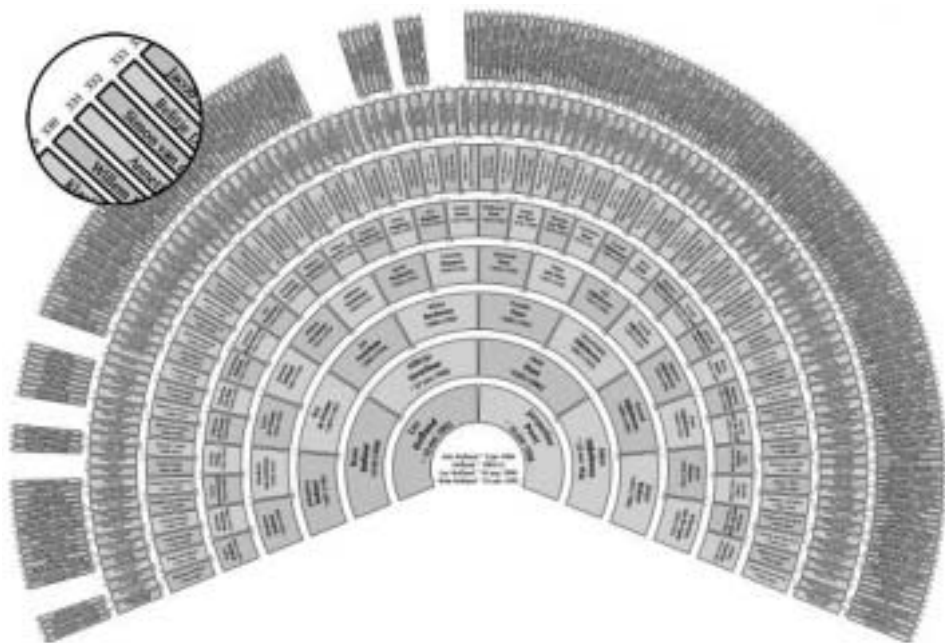
18. 'De bioscopen te Heerlen', in: *NWC*, 11-01-1936.
19. Ze waren overigens alleen eigenaren van de exploitatierechten en niet van de bioscopen zelf. Ze hadden huurcontracten voor de exploitatie van de gebouwen. Pas later kochten ze enkele theaters, waaronder Hollandia, aan.
20. Heel Nederland was een grote afnemer van Duitse films in de jaren dertig, maar de Mijnstreek in het bijzonder werd door sommigen beschouwd als een extra goede afzetmarkt voor deze films in verband met de samenstelling van de lokale bevolking. Zie o.a.: SA Heerlen, Archief van de Heerlense Stadsschouwburg 1925-1964, inv. nr. 274, 'Bezwaarschrift contra de Gebrs. Van Bergen te Heerlen'.
21. SA Heerlen, Archief van de Heerlense Stadsschouwburg 1925-1964, inv.nr. 274, 'Bezwaarschrift contra de Gebrs. van Bergen te Heerlen'.
22. Idem.
23. Idem.
24. 'Het Royal-Theater te Heerlen', in: *Mijnnummer* [1938] 62-63.
25. R. BRAAD, 'De bioscopen van Heerlen-Centrum', in: *Het Land van Herle* [1996-1].
26. 'Het nieuwe Hollandia te Heerlen', in: *NWC*, 25-01-1938.
27. 'Muurschilderingen van Hub. Levigne in het Hollandia-theater te Heerlen', in: *NWC*, 3-02-39.
28. ERWIN HIRSCHBERG, *Unser Schlesien Heute: eine Reise in die Heimat: Aufzeichnungen über eine Reise durch alle schlesischen Kreise im Jahre 1954* [Aken, Hirschberg Verlag 1955].
29. R. BRAAD, 'De bioscopen van Heerlen-Centrum', in: *Het Land van Herle* [1996-1]
30. Advertentie 'To Rhama, de groote helderziende', in: *NWC*, 12-11-1937.
31. 'Welke films wil het publiek nog eens zien?', in: *NWC*, 11-02-1938.
32. De verblijfsgegevens zijn ontleend aan het bevolkingsregister Den Haag.
33. Uitgebreide informatie over de procedures bij de onteigening van joodse filmbedrijven is te vinden in: INGO SCHIWECK, '[...] weil wir lieber im Kino sitzen als in Sack und Asche'. *Der deutsche Spielfilm in den besetzten Niederlanden 1940-1945* [München, Waxmann 2002].
34. De Leipzigers en Hirschbergs lieten als voorzorgsmaatregel hun Nederlandse niet-joodse com-

- pagnons notaris Labberton en Boekraad vanaf mei 1940 in de papieren van de NV Verenigde Theaters vermelden als enige beheerders van de theaters om liquidatie te voorkomen. De Duitse bezetter vermoedde echter snel dat het ging om een schijnovereenkomst tussen de joodse en de niet-joodse compagnons. Later probeerde Erwin Hirschberg in Helmond een nieuwe schijnvennootschap op te richten, die ook niet getolereerd werd. NIOD Amsterdam, Archief van de Omnia Treuhandgesellschaft, Deutsche Revisions und Treuhand AG en de Wirtschaftsprüfstelle, toegang 94f, dossier 165; NIOD Amsterdam, Archief Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, toegang 102, inv.nr. 5d; NA Den Haag, Archief KvK 's-Gravenhage Handelsregister 1921-1969, toegang 3.17.13.03, inv. nr 1240, dossier 27191; NA Den Haag, Reichskommissariat in den besetzten Niederländischen Gebieten – Feindvermögensverwaltung, 1940-1945, toegang 2.08.68, inv. nr. 1285, Filmtheatergesellschaft Erwin und Kurt Hirschberg [Akten-Zeichen H 63].
35. Naar mondelinge overlevering van mevrouw Elisa Berenson, die in het Haagse Capitol Theater als caissière en boekhoudster samenwerkte met Erwin Hirschberg. Zie ook: In Memoriam – Lezecher [s-Gravenhage, Sdu Uitgeverij 1995].
  36. De precieze achtergronden van deze transactie blijven vooralsnog onduidelijk.
  37. R. BRAAD, 'De bioscopen van Heerlen-Centrum', in: *Het Land van Herle* [1996-1] p. 10. SA Heerlen, Archief Gemeente Heerlen 1919-1981, dossiernummer 786 en 10134.
  38. SA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubriek 4, dossier E. Hirschberg.
  39. SA Heerlen, Archief van de Heerlense Stadsschouwburg 1925-1964, inv.nr. 274.
  40. '50 jaar bioscoop en film voor de heer Erwin Hirschberg', in: *NWC*, 10-01-1969; NA Den Haag, Archief KvK 's-Gravenhage, Handelsregister 1921-1969, toegang 3.17.13.03, inv.nr. 1011, dossier 21846b.
  41. HIRSCHBERG, *Unser Schlesien Heute*.
  42. Idem.
  43. 'Concern twee keer genaast', in: *De Nieuwe Limburger*, 10-01-1969; SA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubriek 4, dossier E. Hirschberg.
  44. 'Concern twee keer genaast', in: *De Nieuwe Limburger*, 10-01-1969.
  45. 'Erwin Hirschberg vijftig jaar bioscoopdirecteur', in: *Het Vrije Volk*, 13-01-1969.
  46. SA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubriek 4, dossier E. Hirschberg.

Computergenealogen komen met geheel nieuwe versie computerprogramma GensDataPro 2.0

PERSBERICHT

Cirkeldiagram met 9 generaties [10 mogelijk].

105

De afdeling *Computergenealogie* van de NGV heeft versie 2.0 van haar genealogisch computerprogramma *GensDataPro* vrijgegeven. Het programma is op vele punten verbeterd, aangepast en uitgebreid.

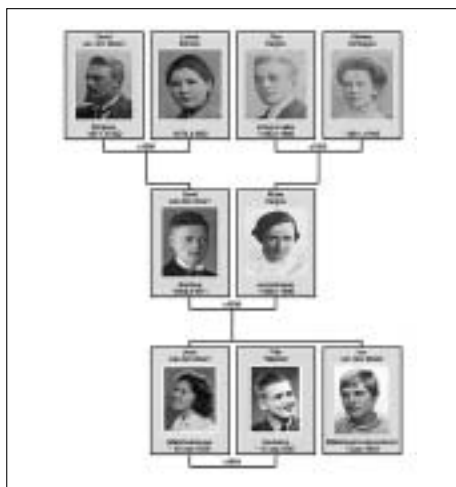
Diverse opties zijn overzichtelijker geordend en het programma loopt weer een stuk 'soepeler' dan voorgaande versies. Kinderen, relaties en activiteiten kunnen nu gemakkelijk in de juiste volgorde worden gezet. Bij geboorte, doop, overlijden, ondertrouw en

kerkelijk en burgerlijk huwelijk kunnen nu getuigen worden toegevoegd.

Gebeurtenissen

Het gebeurtenissen-systeem van *GensDataPro* is zeer geavanceerd geworden: alles is nu mogelijk. Zo kunnen meerdere personen aan eenzelfde adres worden gekoppeld, maar het adres kan zelf ook gebeurtenissen ondergaan zonder dat daar personen mee te maken hebben. [bijv. 'Boerderij De Stobbe, afgebrand in

1873']. Ook kunnen personen en relaties nu activiteiten aangaan met andere personen of relaties. Bijvoorbeeld Piet de Vries, bevriend met Johan de Kort. Ook bij Johan de Kort zal dan in de gegevens staan dat hij bevriend is met Piet de Vries. De activiteiten komen bij invoer automatisch chronologisch in de uitvoer, maar kunnen door de gebruiker nu ook eenvoudig in iedere gewenste volgorde worden gezet.

Dossier

Een paar zeer welkome uitbreidingen zijn aangebracht ten behoeve van het werken met foto's en gescande documenten. Foto's, waarop met een kader is aangegeven waar de betreffende personen staan, kunnen nu met één klik van namen worden voorzien. Zelfs kan men een legenda onder de foto maken met daarin de namen en ernaast een verkleinde foto met nummertjes.

Een groepsfoto kan nu naar HTML worden uitgevoerd waarbij dan de personen aanklikbaar zijn. Vanuit een [groeps]foto is het heel eenvoudig om selecties op te slaan als aparte foto's. Erg handig wanneer je personen op een groepsfoto snel een pasfotootje wilt geven.

Uitvoer

De uitvoer naar Microsoft Word is aanzien-

lijk verbeterd. Nieuw is o.a. de mogelijkheid om pasfoto's op te nemen in de uitvoer. Met een bijgeleverde Microsoft Word-macro worden deze foto's met één klik op de vooraf aangegeven grootte geschaald. Ook de foto's die in de vorige versie in de uitvoer konden worden geplaatst worden hiermee keurig op schaal gebracht.

Cirkeldiagram

Aan de vraag van vele gebruikers is gehoor gegeven door de introductie van het cirkeldiagram als grafische weergave van een kwartierstaat. Maximaal tien generaties kunnen worden weergegeven. De uitvoering van het diagram is op diverse punten aan te passen aan de wensen van de gebruiker.

Beschikbaarheid

De prijs van *GensDataPro* 2.0 bedraagt € 60 voor leden van de NGV en € 70 voor niet-leden. Voor de huidige gebruikers van *GensDataPro* is voor € 5 een upgrade op CD-ROM beschikbaar. Deze upgrade is niet te downloaden. Hierdoor heeft iedere gebruiker de nieuwste versie op CD-ROM. Zowel het complete programma als de upgrade kunnen worden besteld via de webwinkel op de website van de afdeling Computergenealogie van de NGV: <http://computergenealogie.ngv.nl>.

Over de NGV afdeling Computergenealogie

De NGV, afd. Computergenealogie wil de individuele genealoog ten dienste zijn bij genealogisch onderzoek en bevordert dit d.m.v. de mogelijkheden die de automatisering biedt. Naast het tijdschrift 'GensData', ontwikkelt zij programmatuur, bevordert het de geautomatiseerde ontsluiting van genealogische bronnen, biedt of verwijst naar geautomatiseerde genealogische bestanden, geeft voorlichting en cursussen over het gebruik van geautomatiseerde middelen bij het onderzoek naar en het vastleggen van genealogische gegevens. Regelmatig worden afdelingsbijeenkomsten en landelijke genealogische computerdagen georganiseerd.

'Jeugd en Historie' op 8 en 9 oktober in het Parkstad Limburg Stadion

PERSBERICHT

Het sjeike Parkstad Limburgstadion, de thuishaven van Roda JC, zal het prachtige decor vormen van de grootse Heemkundemarkt die zaterdag 8 oktober en zondag 9 oktober gestalte zal krijgen.

De Heemkundemarkt staat voor historie, traditie, familiegeschiedenis, dorp, stad en streekgeschiedenis. Hoe leuk het is om met heemkunde bezig te zijn blijkt uit de betrokkenheid van de jeugd bij het project. Op verschillende stands zal de jeugd laten zien hoe zij met omgevingsgeschiedenis omgaan.

Al geruime tijd zijn een honderdtal vrijwilligers en bestuursleden van organisaties op het gebied van heemkunde en historie in de weer met de voorbereiding van de Heemkun-

demarkt Parkstad Limburg. Op 8 en 9 oktober aanstaande is het zover dat in het Parkstad Limburg Stadion de tweede 'Heemkundemarkt Parkstad Limburg' plaatsvindt. Tevens is dit – in samenwerking met het *Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* – de Derde Limburgdag. Parkstad Limburg Stadion wordt zo een ontmoetingsplaats voor jong en oud uit Limburg die benieuwd zijn naar heden en verleden van de eigen leefomgeving. Tevens ontmoeten alle heemkunde- en aanverwante verenigingen uit geheel Limburg en het aangrenzende buitenland elkaar.

De jeugd van basisschool Klimmen zal ook nu weer aanwezig zijn met het maken van historisch speelgoed.

In de opzet voor de markt is gekozen voor een thematische aanpak onder het generale thema 'Jeugd en Historie'. Niet alleen de verenigingen presenteren zich, maar verenigingen werken samen om in een thema van geschiedbeoefening en heemkunde in een presentatie-eiland te laten zien hoe leuk en interessant het is. In vier themaeilanden worden onderwerpen voor het voetlicht gehaald die te maken hebben met onze Bodemschatten, Mensen van toen en nu, Industrie en Verkeer en Sport, Kunst en Cultuur. In en bij die thema-presentaties worden verschillende educatieve activiteiten georganiseerd, zoals historisch speelgoed maken, een geschiedenisquiz, druk hier de krantenpagina van je geboortedatum, bruggen bouwen enz.

In samenwerking met het onderwijs zijn er verschillende activiteiten door en voor de jeugd georganiseerd. De actieve rol van de jeugd en de ontmoetingsplaats van vele vere-

nigingen en instellingen die op het gebied van de heemkunde actief zijn, maakt de heemkundemarkt tot een uniek en breed gedragen evenement. Diverse optredens van harmonieën, schutterijen, een Poolse dansgroep en dialectzangers en dialectvoordrachten en programma-onderdelen maken een langdurig verblijf op het evenement bijna tot een must.

Het evenement wordt door de gezamenlijke Parkstadgemeenten en de Provincie Limburg gesubsidieerd. Op beide dagen is de heemkundemarkt open van 10-17 uur!

Informatie:

www.heemkundemarkt-parkstadlimburg.nl of email: info@heemkundemarkt-parkstadlimburg.nl. Of bij: Roelof Braad, stadshistoricus Heerlen 045-5604582 of Jack Lussenburg, 06-48655445. Foto's kunnen digitaal worden aangeleverd.

Presentatie Bidprentjes-CD

Op zaterdag 8 oktober aanstaande tijdens de *Parkstad Heemkunde-dagen* [8 en 9 oktober] in het Roda-stadion te Kerkrade zal de Nederlandse Genealogische Vereniging afdeling Zuid-Limburg haar tweede bidprentjes-CD presenteren.

Deze CD met meer dan 200.000 bidprentjes bevat naast de gecorrigeerde en aangevulde gegevens van de vorige CD [meer dan 100.000 bidprentjes] die in 2001 verscheen, de bidprentjes uit de verzameling van pastoor Joseph Penders zaliger. De collectie is nu in beheer bij de Pastoor Joseph Penders Stichting.

Joseph Penders, geboren in Dieteren, was priester in Haelen, Meijel, Blerick-Boekend, Swartbroek en Heel. Uit deze plaatsen zijn

zeer veel prentjes afkomstig. Via andere priesters en verzamelaars kreeg hij veel prentjes uit de rest van Nederlands en Belgisch Limburg en Brabant. De CD kost € 12,50 voor leden van de Nederlandse Genealogische Vereniging en € 15 voor niet NGV-leden.

Kun je met het originele hoesje van de eerste CD aantonen dat je de eerste bidprentjes-CD aangeschaft hebt, dan krijg je € 5 korting! Verzendkosten in Nederland zijn € 1,50. Bestellen kan door € 14 respectievelijk € 16,50 over te maken op giro 7750968 ten name van Arno Griens te Landgraaf onder vermelding van 'NGVZLB3' én uw postcode en huisnummer.

*Arno Griens,
Beheerder Databestanden Nederlandse
Genealogische Vereniging
afdeling Zuid-Limburg*

Werkgroep Historische Gevelreclame Amsterdam e.o.

PERSBERICHT

Beste belangstellende,

De WHGA kan in Amsterdam Oud-West terugkijken op een uiterst succesvolle start van het restauratiesizoen. Door de enthousiaste adoptie van de door WHGA voorgestelde restauraties heeft Stadsdeel Oud-West een belangrijke bijdrage geleverd om de beschamende Amsterdamse restauratie-achterstand in te lopen. Aldus zijn een aantal ankerpunten voor de lokale historie van deze levendige 19e-eeuwse wijk veiliggesteld.

Het enthousiasme werd niet alleen gevoeld door de mogelijkheid een deel via het Europese 'Urban'-project te financieren, maar zeker ook door persoonlijke inzet en betrokkenheid van de Stadsdeel-medewerkers! Het was voor WHGA dan ook een genoegen, daadwerkelijk in de restauraties te kunnen participeren. De ingeschakelde restauratoren waren Wendy Schoenaker, Myrthe de Smith & Saskia van der Poel en Marcel Kneppers, allen met deskundige assistent[es]. Zij deelden ten volle in het aanstekelijke enthousiasme en leverden het beoogde vakwerk dat op waardering van de buurtbewoners kon rekenen. Met als gevolg dat WHGA diverse keren de media bereikte.

Daarnaast is door WHGA noest doorgewerkt aan de complete inventarisatie van alle nog bestaande historische gevelreclames ['objecten'] in Amsterdam – en een beetje daarbuiten – In een volgende nieuwsbrief komen we daarop terug. Naast frequent contact met de Amsterdamse monumentenzorgers is door WHGA ook contact gelegd en onderhouden

met een aantal belangrijke stedelijke organisaties. In feite is binnen drie jaar dus bereikt dat Amsterdam bepaald niet meer achterlijk is in dit opzicht. Waar het ons nu om gaat, is het zichtbaar maken van de eerste serie restauraties enerzijds en de inventarisatiere-sultaten anderzijds. En niet te vergeten het verbeteren van de contacten met de andere Amsterdamse stadsdelen en vooral het aanboren van financieringsmogelijkheden voor noodzakelijke restauraties daar. Want het is inmiddels duidelijk dat in vrijwel ieder stadsdeel behoudenswaardige reclames aan ons overgeleverd zijn, dat ons initiatief goed ontvangen wordt, maarrrr.....

Organisatie

De WHGA streeft ernaar, kennis over bovengenoemde objecten te vergroten en te verspreiden, zowel bij het publiek als bij ambtenaren, politici en restauratoren. Uiteindelijk wenst WHGA minstens [passief] behoud van de nog bestaande objecten en indien nodig conservering of restauratie. Tot nu toe is het gelukkig uitzonderlijk dat we een negatieve reactie kregen. Dus we concluderen dat het met het draagvlak wel goed zit en ontlenen daaraan een grote motivatie om op de ingeslagen weg door te gaan.

De inventarisatie was erg arbeidsintensief en zal ook in de toekomst continue complettering, aanvulling en actualisering vereisen. De restauratievoorbereiding, -coördinatie en -begeleiding is ook arbeidsintensief gebleken. De initiatiefnemers komen door de hiervoor genoemde activiteiten niet toe aan structureel

archieff- en bronnenonderzoek, opbouw afbeeldingencollectie, werving [promotie, lezingen, fondsen] en publiciteit [nieuwsbrieven, fietsroutes, eigen website].

Waar het zoals altijd om draait, is voldoende menskracht en financiële middelen. Daarmee kom ik op een lastig punt, want de initiatiefnemers van WHGA waren indertijd van mening dat we beter daadwerkelijk aan de slag konden gaan dan te verzanden in de perikelen die oprichting van de zoveelste stichting mee zou brengen. Nu kunnen we aantonen dat deze aanpak tot waardering heeft geleid, maar voor de initiatiefnemers zijn de grenzen in zicht. Meer medewerkers zijn dus noodzakelijk.

Voor de WHGA is het een handicap gebleken dat we geen rechtspersoon zijn, aangezien we dan geen restauratieopdrachten kunnen verstrekken, donateurs kunnen werven of fondsen interesseren om restauraties te subsidiëren. Dat is dan ook de reden geweest dat door WHGA geïnitieerde restauraties steeds door Stadsdeel, Woningbouworganisatie, Vereniging van Eigenaren of Stadsherstel bij een restaurator in opdracht zijn gegeven.

Na de publicaties als gevolg van de eerste restauraties waren er nogal wat tipgevers; inmiddels is deze stroom echter weer opgedroogd. Het is kennelijk nodig steun te zoeken bij nieuwe doelgroepen; daarvoor benaderen we nu buurtkrantjes. Structurele samenwerking met aanverwante organisaties is door WHGA wel onderzocht, maar heeft in eerste instantie niets opgeleverd, doordat betreffende organisaties zelf marginaal of inactief zijn en/of de handen vol hebben aan hun eigen doelstelling. Misschien moet WHGA nu alsnog voor de stichtingsvorm kiezen.

Hoewel het oprichten van een stichting op zich geen gigantische klus is, moet er toch herhaaldelijk moeite gedaan worden voor de instandhouding ervan. Daarvoor zijn nieuwe bestuursleden nodig en moet meer overlegd worden. Er is daardoor minder gelegenheid om ad hoc te handelen. Wat we ongewenst achten, is dat de stichting een doel op zich

wordt; het moet prestatiegericht blijven. We horen graag hoe u hierover denkt.

Foto's en tips

Wat betreft de zichtbaarheid is er inmiddels een en ander op het internet te vinden. De WHGA heeft [nog] geen eigen website bij volstrekt gebrek aan tijd bij de initiatiefnemers. Maar via de websites van onze top-restaurateur Wendy, op Cultuurnet, en vooral die van belangstellende Leo kunt u toch een redelijk aantal schitterende 'plaatjes van schilderijen' thuis bekijken. In deze nieuwsbrief staan om het wat compact te houden dus geen foto's. Voor een groot aantal url's/ links: zie de nieuwsmail.

De WHGA zal in de toekomst het [digitale] fotobestand bij de inventarisatie moeten completeren en u t.z.t. om hulp vragen daarbij. Voorwaarde lijkt voorlopig een niet-te-hoge en niet-te-lage resolutie dus [ongeveer 150 á 300 dpi] met een maximale bestandsgrootte van 300 kb per stuk in .jpg-format. Wegens beperkingen van de mailbox is het nu beslist niet de bedoeling om ons nu al foto's te mailen!

Wat betreft de tips is het altijd van belang om te melden dat ergens werkzaamheden zijn aangevangen die ertoe zouden kunnen leiden dat een historische reclame het loodje zal leggen. Juist daarom is [fotografisch] documenteren van het grootste belang. En schroomt u vooral niet om zoveel mogelijk betrokkenen bij de werkzaamheden erop te wijzen dat restauratie een alternatief kan zijn voor verwijdering. Benaderen van de opdrachtgever of eigenaar moet dan ook zo snel mogelijk gebeuren. Het eventueel optekenen op calqué-papier hoeft op zich niet veel tijd te kosten mits de reclame eenvoudig te benaderen is, bijvoorbeeld door gebruik te maken van de steiger van de aannemer.

Bezichtiging

Voor u natuurlijk een belangrijk punt: u

Een gevelreclame aan een pand aan de Dr. Jaegersstraat te Heerlen.

foto Leon van Dorp

wilt de restauraties en nog te restaureren objecten wel eens met eigen ogen aanschouwen. Het zou handig zijn als de WHGA u daarvoor een routeboekje zou kunnen aanbieden. Voor ons is niet zozeer het aantal restauraties of bekende objecten de beperkende factor, integendeel, maar de menskracht ontbreekt ons om zo'n brochure daadwerkelijk samen te stellen en fondsen te werven voor de duplicering ervan. Een gezamenlijke wandeling of fietstocht zou ook een mogelijkheid zijn natuurlijk, maar de organisatie eromheen kunnen we met de beschikbare bemensing nu helaas nog niet opbrengen. We hopen daarom dat in de toekomst

de rondleiders van Gilde-Amsterdam de historische reclames als een standaard-element in hun wandelingen willen opnemen. Als alternatief adviseren we u om op internet te surfen naar de route die Leo Reniers bedacht heeft.

Zoals vermeld is in de WHGA-nieuwsbrief van 5 juni j.l., wordt in veel plaatsen bij stadswandelingen de aandacht gevestigd op traditionele gevelstenen en op bouwkundige versierselen aan panden. Minstens zo interessant zijn natuurlijk de toenmalige vormen van reclame maken, dus naast de uithangborden ook lettersmeedwerk en vooral de op gevels geschilderde teksten. Meer voor de echte lief-

hebber zijn de oudste neonreclames, die soms zelfs uit de dertiger jaren stammen. Allemaal arbeidsintensieve reclamevormen die tegenwoordig ‘onbetaalbaar’ zijn, en wat ons betreft onvervangbaar. Doordat traditionele bedrijven worden opgedoekt of doordat panden worden gesloopt of als voor verbouwing en verkoop de gevel wordt gereinigd, verdwijnt tegenwoordig jaarlijks 10% van de oude geschilderde reclames. Jammer! Dus de WHGA wil daar wat aan doen [maar we beperken ons tot Amsterdam en omgeving].

Voor wat de organisatie betreft: de WHGA vindt dit een moment om publiekelijk daarover na te denken. Opent u de MS-Word-bijlage voor een WHGA-nieuwsbrief [als uw pc Windows heeft en goed is ingesteld, kunt u deze .dot-bijlage direct uit uw mail-software openen]. In een volgende nieuwsbrief zal WHGA aandacht besteden aan de inventarisatie [alleen als u deze wilt ontvangen].

Ten slotte ...

Surftips: om op het internet web-pagina's over historische gevelreclames te vinden, gebruik ik meestal www.google.nl als zoekmachine. Als zoekterm voer ik bijvoorbeeld in: 'gevelreclame, muurreclame, muurschildering', eventueel in combinatie met 'restauratie, restaureren, historisch, oud'. Hieronder volgen nog een aantal url's/links. Kent u andere: laat het weten!

Mocht u een andere belangstellende in dit onderwerp weten, dan zal die er denkkelijk prijs op stellen als u deze mail doorstuurt [FWD, forward]. Dit kan helaas ertoe leiden dat de betreffende persoon de nieuwsbrief zelf ook al direct toegestuurd heeft gekregen van WHGA ... U kunt dat niet zien, aangezien wij om reden van privacy de ons bekende belangstellenden alleen via BCC [Blind Carbon Copy] geadresseerd hebben.

We willen u niet met ongewenste mail lastig vallen, dus gebruiken we uw mailadres éénmalig. Dus denkt u: 'Leuk wat ze in Amsterdam doen, daar wil ik meer van weten',

dan bent u wellicht kandidaat voor de volgende Nieuwsbrief. Laat dat weten s.v.p.!

En denkt u: 'wat schiet ik er hier mee op', dan bent u misschien toch een kandidaat voor een Nieuwsbrief die meer gericht is op de landelijke initiatieven. Laat dat weten s.v.p.!

Ontplooit u soortgelijke initiatieven waar WHGA nog geen weet van heeft: gefeliciteerd, u bent niet de enige. Meld die, zodat ze in een Nieuwsbrief vermeld kunnen worden.

Namens WHGA, Marc Stegeman

Amsterdam

www.amsterdamcentraal.nl/archief/2004/12/27/centrum-gaat-lekker-niet-over-gevelreclames-in-west
www.dacosta.fiberworld.nl/bilderdijkstraat.htm
www.leorenies.nl/index.htm
www.cultuurnet.nl/berichten/inhoud.asp?show=9965
www.remmersbouwchemie.nl
www.centrum.amsterdam.nl/smartsite.dws?id=4827
www.trapveldje.net/index.php?itemid=45
www.trapveldje.net/index.php?itemid=28
www.cultuurnet.nl/berichten/index.asp?page=22
www.wcob.demon.nl/eilander/200406/pag03.html
www.nieuwsbank.nl/inp/2004/11/15/R205.htm
http://members.lycos.nl/leopedaal/stadsroute_muurschilderingen_etc.htm
www.zeedijk.nl/juni2005.html

Beverwijk

www.zoekplaatjes.nl/300/332A.html
Bommelerwaard
www.streekarchiefbommelerwaard.nl/boeken.htm

Delft

www.delfia-batavorum.nl/LeComtePrijs.htm

den Haag

http://home.planet.nl/~breke270/Haagvaarder_27.htm

Deventer

www.sied.nl/actualiteiten-nieuws.htm

Haarlem

www.haarlem.nl/werkgroepen/Nieuws/Gevelstenen/nieuws_20050512.html

Heerlen

www.parkstad.com/loadbig/imbgi94.html

Leidschendam

<http://home.planet.nl/~w.rijnbende/didyou.htm>

Nijmegen

www.noviomagus.nl/home1.html

Overigen

www.concentratiekampen.com/pdafotoalbum/td67.html
www.wendyschoenaker.nl
www.premsele.org/pdf/cultuur/io/college_yperen.pdf

Signalementen

DOOR M. VAN DER WIJST, R. BRAAD EN J. SCHOBRE

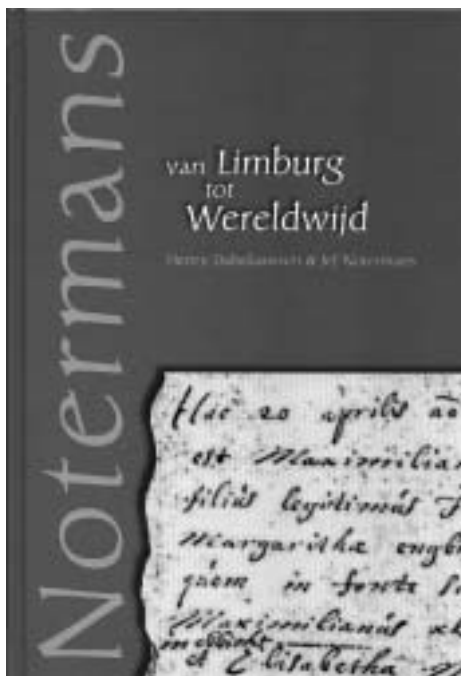
Hart voor Heerlen: bekende Heerlenaren over hun stad

Samenstelling: Gemeente Heerlen
Teksten: Ackens P&R, Pers en Reclame

Het is natuurlijk interessant te weten wie bekende Heerlenaren zijn. In dit geval zijn het de docent Ludo Blok, opperwinkbül René Graat, de cartoonist Toon Hezemans, zanger Paul van Loo, nachtburgemeester Lex Nelissen, interieurarchitect Erol Oztan, café-uitbater Frits Pelt, Veldeke-voorzitter Ger Prickaerts, musicus Emile Szarkowicz en acteur/regisseur Jeroen Willems. Zoals te verwachten, zegt iedereen dat Heerlen gelukkig wat veiliger werd en wordt en dat er te negatief over Heerlen wordt gepraat en geschreven. Toch hebben ze ieder ook een aparte boodschap, die hier het vermelden waard is. Een bloemlezing: 'Ik zie vooral enorm veel gemiste kansen. De euregionale samenwerkingsverbanden zijn te vrijblijvend', 'Parkstad mist een goeds infrastructuur en een duidelijke routing. Met een soort Stadtbahn kon je al die losse kernen en vlakjes met elkaar verbinden', 'We moeten nog meer organiseren, ook in de winter', 'Ik mis de kleine winkeltjes. De panden op de eerste verdieping zijn allemaal zo verschrikkelijk mooi. Ik zou het restaureren zoals het was', 'De lui moeten niet moeilijk doen maar de hand in eigen boezem steken en gewoon iets doen.' 'Veeg je eigen stoep, gooi niks op de grond en houd de boel netjes', 'Er moeten meer mensen in het centrum en boven de winkels gaan wonen, zodat er weer leven in komt', 'Tegenover de daad-

kracht staan de eindeloze discussies', 'Het is ook: geweldig als je een plek hebt waar niets verandert, hoe lang je ook weg blijft' en 'Heerlen zou het verleden meer naar voren kunnen halen'. Nauwelijks de helft van de sprekers is geboren en tevens woonachtig in Heerlen en vrouwen ontbreken helemaal, maar toch dienen de gesproken woorden als belangrijke hints te worden begrepen. Even interessant is wellicht de opsomming van de plekken in Heerlen die men noemt als de meest geliefde. Dat zijn: Geleen- en Dautzenbergstraat, *ós leef sjtad Heële* in het algemeen, De Hesselleplein en Bekkerveld, het Aambos en de Sarool, de Willemstraat als dorpsstraat, het Tempsplein, Pancratiusplein, de schouwburg, Nieuw Einde en Welten. Het werk is uitgegeven door de gemeente Heerlen en onder meer toegezonden aan alle ambtenaren. Als advies, neem ik aan. [MVDW]

Notermans, van Limburg tot Wereldwijd

Henry Dabekaussen en Jef Notermans

Voor het onnoemelijk vele werk dat verricht is om dit boek tot stand te brengen, heb ik grote bewondering. Anders dan bij een roman, moet elk woord in zo'n genealogie volkomen verantwoord zijn. 'Want een genealoog werkt alleen met werkelijke documenten, anders heeft een stamboom geen waarde', lees ik in een bijgevoegd vel papier met aanwijzingen voor het gebruik van het boek. De methode zal geen problemen opleveren, veronderstel ik. Wel hinderlijk zijn soms de onnauwkeurigheden en vreemde constructies bij taal- en tekstgebruik. De historische toelichtingen zijn, hoewel niet volmaakt, toch erg nuttig. De familie Notermans, met als stamvader Joannes Notermans, geboren in 1650, gehuwd met Margaritha Engbrox in 1688 en overleden in 1728 te Obbicht, kent 271 afstammelingen van wie

meer gegevens bekend zijn en hier gepubliceerd. Daarnaast zijn er nog tallozen met name genoemd. Een ware, rijke bron voor allen die verwant zijn aan deze familie, wereldwijd. [MVDW]

Oorkondenboek van de Abdij Kloosterrade 1108-1381

Bewerkt door M.S. Polak en E.C. Dijkhof. Den Haag, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2004 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën). XXIV, 468 blz. ISBN 90-5216-137-2. €50,- (bestelinfo zie: www.inghist.nl).

Na jarenlange voorbereiding onder de gedreven stuwkracht van voorzitter Joep Olfersmans van de *Stichting Lève Rolduc* werd op 11 december 2004 eindelijk het oorkondenboek van de abdij gepresenteerd. De stichting had in de loop van de jaren de benodigde fondsen weten te verwerven om het project, dat een doorlooptijd had van zo'n twaalf jaar, te realiseren. De realisatie ervan werd in handen gegeven van diplomatici van het *Instituut voor Nederlandse Geschiedenis*. Voorzitter van het ING, prof. De Boer zei tijdens de presentatie: 'De rijkdom van het Limburgs verleden is nu ontsloten'. De abdij Kloosterrade, tegenwoordig Rolduc, is vooral in de Middeleeuwen van grote betekenis met bezittingen in Nederland, België en Duitsland. In de 13e eeuw had de abdij grote invloed op de hervormingsbeweging, in het bijzonder op de leefregels van nieuwe kloosterorden. Daarom is het oorkondenboek tot ver over de landsgrenzen van belang. Vele oorkonden zijn voor het eerst hier gepubliceerd en opnieuw gewaardeerd. In publicaties in de 19e en begin 20e eeuw zijn vele oorkonden als vals geoordeeld. Voor deze publicatie is gedegen onderzoek gedaan naar de echtheid en is bewezen dat vele oorkonden toch echte, betrouwbare bronnen zijn. In totaal zijn 186 oorkonden en een cijnsregister opgenomen, beschreven en van het nodige commentaar voorzien. De vind-

plaatsen van originelen, afschriften en gedrukte uitgaven zijn uitputtend opgegeven. Jammer alleen dat de veelal Latijnse teksten niet zijn vertaald. Daardoor is het werk voor heemkundig onderzoek minder geschikt. Het zeer uitgebreide register en de regesten geven dan wellicht voldoende aanknopingspunten om voor de vertaling een Latinist in de arm te nemen. [RB]

Kastelen in Zuid-Limburg: In hernieuwde glans

Lou Heynens, Walburg Pers, Zutphen, z.j.

'In hernieuwde glans' geeft de gedachte weer die aan dit boek ten grondslag ligt: de overgang van *'een wereld waarin leenheren en leenmannen het voor het zeggen hadden, en de adel nog fier de scepter zwaaide'* [F.M. Gerards in zijn voorwoord] naar onze zo geheel andere leefomgeving. Inderdaad, voorzover kastelen niet tot ruïnes werden [Born, Schaesberg], gingen ze geleidelijk in andere handen over en werd het gebruik aangepast aan moderne maatstaven.

Is de vroegere glans verbleekt, de huizen

zijn grotendeels bewaard gebleven. Behoud ervan is een bron van voortdurende zorg.

Het boek is, afgezien van een enkele typografische vergissing, uitstekend vormgegeven. De 'eigenaardige keuze' van de auteur, tevens fotograaf, is neergelegd in artikeltjes die op de linkerpagina's in kort bestek de nodige gegevens verstrekken bij de betreffende kastelen, die de rechterpagina's beslaan.

Het boek biedt een rijkdom aan gegevens en zal voor de een 'n kennismaking betekenen met een rijk verleden, voor de ander een soort feest der herkenning inhouden. Immers, 'het lezend kijken geeft een glimlach aan het gretige oog'. [JS]

Architectuurfietsroute 5

Samenstelling: Vitrivianum Heerlen,
Andrea Croé en Sander van Daal

In dit deel van de reeks architectuurwandelingen is een fietsroute uitgezet, om ook gebieden die verder van het centrum af liggen, te kunnen bereiken. De route kan in tweeën worden gesplitst, 2 tot 2,5 uur elk, of als een geheel worden gefietst.

De route laat veel zien van de geschiedenis van Heerlen. Zo zijn veel mijnwerkerskolonies bewaard gebleven, veelal gebouwd in de Lotharingse stijl in de jaren 1908-1920.

De route begint op het Pancratiusplein en komt via Klein Vaticaan uiteindelijk uit op het Burgemeester Van Grunsvenplein. Steeds worden er bij de diverse 'halteplaatsen' enige bijzonderheden vermeld. Kleurenfoto's op de rechterpagina verduidelijken en sieren het geheel.

Het is een klein, handzaam boekje, gemakkelijk meet te nemen. [JS]

De Familie Merckelbach

A.S.M. Patelski en Joël Merckelbagh

Het boekje geeft een genealogie van de familie Merckelbach, afwisselend in het Frans, het Nederlands en het Duits. Het bevat gegevens over de oudste generaties, over de familie resp. te Wittem, Heerlen – Klein Caumer en Op den Kerkhof – Maastricht/Frankrijk, Heiden/Heerlen. Het gaat ook in op de betekenis van de naam en op het familiewapen. Een overzicht van geraadpleegde bronnen completeert het geheel.

Het is een keurig verzorgde uitgave, verlicht met foto's, kleurreproducties, tekeningen en, voorin, een kaart van Limbourg néerlandais - carte de 1710 - de H. Frick. [JS]

Rondom de kleine St.-Jan van Hoensbroek: Bouwhistorie, de grafmonumenten, kunstbezit, verhalen

Jan Creusen en Bernard Grothues

Ontstaan uit de wens, meer aandacht te besteden aan dit cultureel kleinood dan mogelijk was nadat de kerk voor rondleidingen gesloten werd, is dit boekje [64 pagina's] een opmerkelijk goed doordachte uitgave geworden. Schetsen, tekeningen en plattegronden geven in kort bestek een goed overzicht van de bouwgeschiedenis en van de diverse de-

tails. Om een paar voorbeelden te noemen: de *exploded views* waarmee o.a. ook de plaats wordt aangegeven van de diverse figuren van het middeleeuwse Laatste Oordeel. Plattegronden met bijschriften geven de plaats aan van de glas-in-lood-ramen met afbeeldingen van diverse patroonheiligen, compleet met hun 'specialismen'.

Een zelfde heldere presentatie wordt gevolgd in het hoofdstukje over de grafmonumenten rondom en in de kerk. Bijschriften-met-pijlen geven de diverse onderdelen aan. Beschrijvingen der grafmonumenten zijn toegevoegd.

Een 'Genealogische bijdrage en relatie met Wijngaardshof' en 'Verhalen en gebeurtenissen rond de Kleine St.-Jan' completeren het geheel. [JS]

